



ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ



ԱՇՈՏ ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ
ԱՐՏԱԿ ՄՈՎՍԻՍՅԱՆ
ԷԴՈՒԱՐԴ ԴԱՆԻԵԼՅԱՆ



ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ



6

6




ՀԱՆԳԼԿ
ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՇՈՏ ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ, ԱՐՏԱԿ ՄՈՎՍԻՍՅԱՆ,
ԷԴՈՒԱՐԴ ԴԱՆԻԵԼՅԱՆ

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

6-ՐԴ
ԴԱՍԱՐԱՆ



Դասագիրք հանրակրթական
հիմնական դպրոցի համար

Վ Ե Ր Ա Խ Ր Ա Տ Ա Ր Ա Կ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն



ԶԱՆԳԱԿ
ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԵՎԱՆ • 2018

Երաշխավորված է ՀՀ կրթության և գիտության նախարարության կողմից

ՀՏԴ 373.167.1:941(479.25)(075)
ԳՄԴ 63.3(2Հ) ց72
Հ 282

Խմբագիրներ՝ ԱՇՈՏ ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ. ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս
ԱՐԱՄ ՍԻՄՈՆՅԱՆ. ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ
ԱՐԱՄ ՆԱԶԱՐՅԱՆ. պատմագիտության թեկնածու

Հեղինակներ՝ ԱՇՈՏ ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ. ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս
(գլուխ I)
ԱՐՏԱԿ ՄՈՎՍԻՍՅԱՆ. պատմագիտության դոկտոր
(գլուխներ II–VII, IX, X)
ԷԴՈՒԱՐԴ ԴԱՆԻԵԼՅԱՆ. պատմագիտության դոկտոր
(գլուխ VIII)

Մեթոդական մասի հեղինակներ՝
ԱՐՄԻՆԵ ՍԱՐԳՍՅԱՆ. պատմաբան, մանկավարժ
(բաժին I-ի և II-ի ամփոփումներ,
մեթոդական ապարատ, ժամանակագրություն)
ԱՐՄԱՆ ՄԱԼՈՅԱՆ. պատմագիտության թեկնածու
(մեթոդական ապարատ, բառարան)

Քարտեզների հեղինակ՝ ԱՐՏԱԿ ՄՈՎՍԻՍՅԱՆ

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ: 6-րդ դասարան: Դասագիրք հանրակրթական հիմնական
Հ 282 դպրոցի համար/ Ա. Մելքոնյան, Ա. Մովսիսյան, Է. Դանիելյան.— Եր.: «Զանգակ»
հրատ., 2018.— 176 էջ:

ՀՏԴ 373.167.1:941(479.25)(075)
ԳՄԴ 63.3(2Հ) ց72

ISBN 978–9939–68–191–7

© Ա. Մելքոնյան, Ա. Մովսիսյան, Է. Դանիելյան, 2018
© «Զանգակ–97» ՍՊԸ, 2018
© ԴՏՀՏՀՀ, 2018

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Սիրելի սովորողներ

Այս ուսումնական տարվանից դուք սկսում եք ուսումնասիրել հայերի և Հայաստանի պատմությունը: Հայերն աշխարհի հնագույն ժողովուրդներից են: Նրանք բազում դարերի ընթացքում ունեցել են ուժեղ պետություններ, ստեղծել հարուստ մշակութային ժառանգություն: Դրա շնորհիվ **հայ ժողովուրդն իր պատվավոր տեղն է զբաղեցնում համաշխարհային քաղաքակրթության մեջ:**

Հայաստանի Հանրապետության և Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության (Արցախ) աճող սերունդներին հայրենասիրության ոգով դաստիարակելու գործում բացառիկ նշանակություն ունի ազգային պատմության և մշակույթի հետ ծանոթացումն ու շփումը:

Դուք կծանոթանաք **հայ ժողովրդի հայրենիքի՝ Հայկական լեռնաշխարհի**, նրա տարածքում գոյություն ունեցած պետական կազմավորումների պատմությանը: Արժեքավոր տեղեկություններ կստանաք հայկական արքայական ու իշխանական տոհմերի, ազգային պետության համար հայրության մղած հերոսական պայքարի, բազում հետաքրքրական դեպքերի ու երևույթների մասին: Դուք հնարավորություն կունենաք ընթերցելու Հայաստանի վերաբերյալ հայ և օտար հեղինակների արժեքավոր պատմություններ:

Համոզված ենք, որ ծանոթանալով մեր պատմության հերոսական էջերին՝ ձեզանից յուրաքանչյուրը անսահման սիրով կլցվի դեպի Հայաստանը: Հայ ժողովրդի նվաճումների և ստեղծած արժեքների հետ շփումը կհամակի ձեզ հպարտության զգացումով, և դուք կդառնաք մեր երկրի արժանավոր քաղաքացիներ ու ձեր ծնողների հուսալի փոխարինողներ:

Հիմնական դպրոցում հայոց ամբողջական պատմությունը՝ հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը, դասավանդվելու է 6–9–րդ դասարաններում՝ ըստ չորս շրջանների՝ հին, միջին, նոր և նորագույն: Յուրաքանչյուր շրջան ընդգրկված է մեկ ուսումնական տարվա ծրագրում:

6–րդ դասարանի դասագիրքը նվիրված է Հայաստանի պատմության հին շրջանին՝ Հայաստանի տարածքում նախնադարյան հասարակությու-

նից, Հայկ նահապետի հիմնադրած Հայկյանների (Հայկագունների) պետությունից մինչև III դարի վերջն ընկած ժամանակահատվածը: Մոտ 400 հազար քառակուսի կիլոմետր տարածք ունեցող **Հայկական լեռնաշխարհում է ձևավորվել հնդեվրոպական մայր ժողովուրդը**: Նրանից առաջացել են Ասիայի և Եվրոպայի շատ քաղաքակիրթ ժողովուրդներ՝ **պարսիկները, հայերը, հնդիկները, հույները, իտալացիները, գերմանացիները, ֆրանսիացիները, անգլիացիները** և ուրիշներ:

Հայաստանում են ստեղծվել աշխարհի հնագույն պետություններից **Արատտան, Արմանին, Հայասան, Նաիրին, Արարատյան թագավորությունը (Ուրարտու)**: Հայկական պետությունն իր հզորության գագաթնակետին է հասել Արտաշեսյան արքայատոհմի գահակալության ժամանակ (Ք. ա. 189 թ. — Ք. հ. 1 թ.): Պատմությանը հայտնի նշանավոր տիրակալներից մեկի՝ **Տիգրան Մեծի** օրոք (Ք. ա. 95–55 թթ.) **Հայաստանը դարձել է աշխարհակալ տերություն**, հայ մշակույթը հասել է մեծ բարձունքների:

Դասագրքում հետաքրքրական նյութեր կան նաև հայ Արշակունիների արքայատոհմի գործունեության առաջին շրջանի (Ք. հ. I դարի կեսերից մինչև III դարի վերջը), հունականության (հելլենիզմի) դարաշրջանում հայ մշակույթի զարգացման և այլ հարցերի մասին:

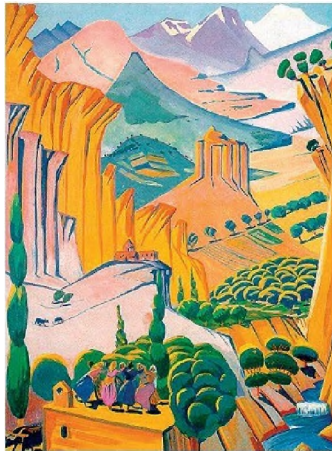
Դասագրքի խմբագրական և հեղինակային կազմը մաղթում է ձեզ բարի մուտք դեպի Հայաստանի և հայ ժողովրդի բազմադարյան պատմության հետաքրքրական աշխարհը:

Խմբագիրներ



ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՀՆԱԳՈՒՅՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

§ 1. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀԸ՝ ՀԱՅԵՐԻ ՀԱՅՐԵՆԻՔ



«Հայաստան».
Հեղինակ՝ Մարտիրոս
Սարյան

Հայկական լեռնաշխարհը
տիեզերքից

«Հայրենիք» հասկացությունը: Աշխարհի յուրաքանչյուր ազգ ունի իր հայրենիքը: Դա այն տարածքն է, որտեղ նա դարեր շարունակ ապրում է, կերտում իր պատմությունը, ստեղծում մշակութային արժեքներ:

Ամենավաղ ժամանակներում մարդիկ ապրել են այն վայրերում, որտեղ եղել են կյանքի համար նպաստավոր պայմաններ: Հետագայում նրանք տեղաշարժվել են այլ վայրեր և հետզհետե բնակեցրել երկրագնդի գրեթե ողջ տարածքը:

Կան ազգեր, որոնք, ի սկզբանե ձևավորվելով մի որոշակի տարածքում, մշտապես մնացել են նույն տեղում: Այնտեղ է անցել նրանց ամբողջ պատմական ուղին: Այդպիսի հին ու բնիկ ազգերից են հայերը:

Հայերի հայրենիքը կոչվում է Հայաստան: Այն ընդգրկում է ամբողջ Հայկական լեռնաշխար-



հը: Ահա թե ինչու **Հայկական լեռնաշխարհը համարվում է հայերի բնօրրանը՝ հայրենիքը:**

Հայրենիքը սրբացվել է և ժողովրդի հիշողության մեջ ամրագրվել առասպելներով, լեգենդներով ու հետաքրքիր պատմություններով: Այդ հայրենի հողը՝ հայրենիքը պաշտպանելը դարձել է յուրաքանչյուր հայ մարդու սրբազան պարտքը և պատվավոր իրավունքը:

Հայկական լեռնաշխարհի դիրքն ու սահմանները: Հայերի հայրենիք Հայկական լեռնաշխարհն ունի գերազանցապես բարձրադիր տարածք: Այդ պատճառով հաճախ այն անվանում են նաև **Լեռնային երկիր, Լեռնային կղզի:**

Հայկական լեռնաշխարհն ունի բազմաթիվ բարձր լեռնաշղթաներ: Կան նաև դաշտեր, հովիտներ ու սարահարթեր:

Օտարները Հայաստանը կոչել են **Արմենիա, Ուրարտու**, հարևան վրացիները՝ **Սոմխեթի:**

Հայկական լեռնաշխարհի սահմանները հարավում հասնում են Հայկական Տավրոսի, հյուսիս-արևմուտքում՝ Պոնտոսի լեռներին: Հյուսիս-արևելքում Կուր գետն է, արևելքում՝ Կասպից ծովը, արևմուտքում՝ Փոքրասիական սարահար-

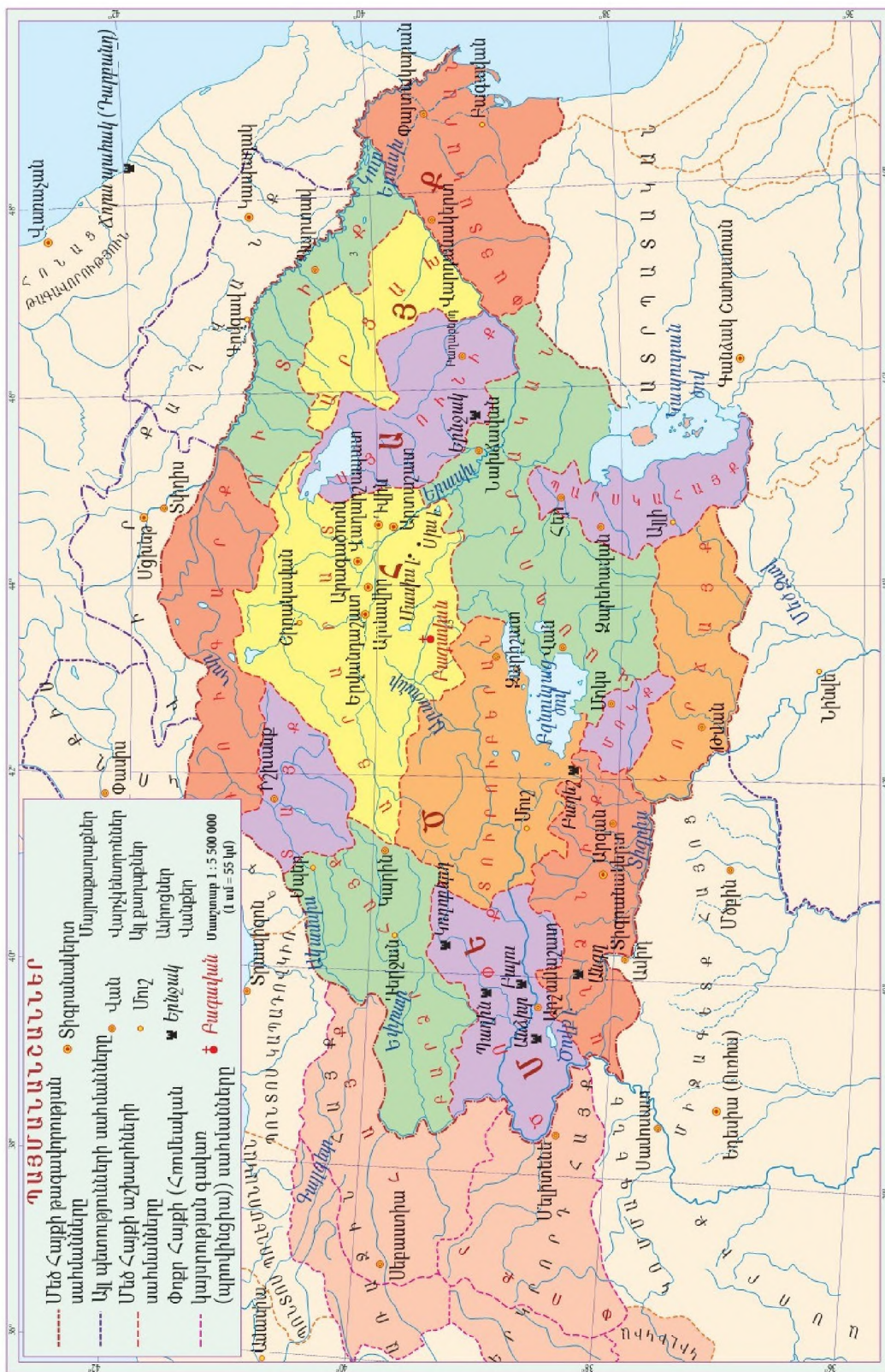


Հայ ժողովրդի հերոսական ոգու և արդարամտության խորհրդանիշ Սասունցի Դավթի արձանը Երևանում Հեղինակ՝ Երվանդ Քոչար

Նոյյան տապանը միջնադարյան խճանկար Պալերմո, Իտալիա



ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԸՍՏ «ԱՇԽԱՐՀԱՑՈՒՅՑԻ»





թը: Լեռնաշխարհի կենտրոնական մասը կոչվել է **Միջնաշխարհ:**

Լեռները: Հայկական բարձրավանդակի ամենաբարձր լեռը **Մեծ Արարատն** է: Այն հայտնի է նաև **Մասիս** անունով: Ծովի մակարդակից բարձր է 5165 մ: Իսկ **Փոքր Արարատը** կամ **Սիսնունի** 3925 մ բարձրություն:

Ըստ Աստվածաշնչի՝ Համաշխարհային ջրհեղեղի ժամանակ Նոյ նահապետի տապանը հանգրվանել է Արարատի գագաթին: Արարատ լեռը քրիստոնյաների, առաջին հերթին՝ հայերի համար սրբազան լեռ է:

Հայկական լեռնաշխարհի կենտրոնական մասում՝ Արարատից անմիջապես արևմուտք, երկար ձգվում են միմյանց կպած, կարծես հայկական հինավուրց քոչարի պարը բռնած բազմաթիվ լեռնագագաթներ: Այդ պատճառով լեռների այդ շարքը՝ լեռնաշղթան, ստացել է **Հայկական պար** պատկերավոր անունը:

Հայաստանի Հանրապետության (ՀՀ) տարածքի ամենաբարձր լեռը **Արագածն** է: Այն ունի 4096 մ

Մասիս և Սիս
(Մեծ և Փոքր Արարատ)
լեռները և
Արարատյան դաշտը

Մեծ Արարատի գագաթը
պատված է հավերժական
ձյան շերտով:

բարձրություն: Ըստ ավանդության՝ Արագածի գագաթին է Հայոց առաջին կաթողիկոս Գրիգոր Լուսավորչի կանթեղը:

Հայկական լեռնաշխարհի լեռները հրաբխային հանգած գագաթներ են: Սակայն կա մի գագաթ՝ **Թոնդուրեկը**, որն այսօր էլ գործող է: Մեր հայրենի տարածաշրջանը շարունակում է մնալ ակտիվ երկրաշարժային գոտի:

Այսպիսի բազմազան ու զարմանահրաշ բնություն ունի Հայաստանը:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Բացատրե՛ք «հայրենիք» հասկացությունը:
2. Ո՞րն է հայերի հայրենիքը:
3. Նկարագրե՛ք Հայկական լեռնաշխարհի դիրքն ու սահմանները:
4. Օտարները ինչպե՞ս են կոչել Հայաստանը:
5. Ներկայացրե՛ք Հայկական լեռնաշխարհի բնական սահմանները և ցոյց տվե՛ք քարտեզի վրա:

ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔ

Փորձե՛ք նկարել Հայկական լեռնաշխարհի քարտեզը՝ նշելով բարձր լեռներն ու լեռնաշղթաները:

ՆՈՐ ՀԱՍԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Հայրենիք, Հայկական լեռնաշխարհ, Լեռնային երկիր, Լեռնային կղզի, Արմենիա, Ուրարտու, Սոմխեթի, Հայկական պար, Թոնդուրեկ

§ 2. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՏԻ ԼՃԵՐԸ, ԳԵՏԵՐԸ ԵՎ ԲՆԱԿԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ

Լճերը: Հայոց հայրենիքի տարածքը հարուստ է ջրային պաշարներով: Կան երեք խոշոր լճեր՝ **Սևանը, Վանը** և **Ուրմիան:**

Սևանն ունի քաղցրահամ ջրեր և հայտնի է նաև **Գեղամա** կամ **Գեղարքունյաց ծով** անուններով: Ծովի մակերևույթից բարձր է եղել 1916 մ: Խորհրդային Հայաստանում ջրի անխնա օգտագործման պատճառով լճի մակարդակն իջել էր 20 մետրով: Ուստի այսօր ջանքեր են գործադրվում ջրի մակարդակը բարձրացնելու, ինչպես նաև հազվագյուտ ձկնատեսակները վերացումից փրկելու համար:

Վանա լիճը (հնում՝ Բզնունյաց ծով) հայտնի է հատկապես **Աղթամար** կղզու վրա կառուցված նշանավոր **Ս. Խաչ** եկեղեցով: Լճի աղի ջրերում բազմանում է միակ ձկնատեսակը՝ տառեխը:

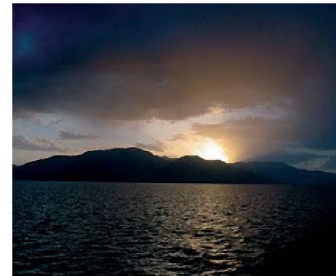
Մեր լեռնաշխարհի ամենամեծ լիճն Ուրմիան է: Աղիության պատճառով չունի կենդանական և բուսական աշխարհ: Հնում այն հայտնի էր Կապուտան ծով անվամբ:

Հայտնի են նաև **Ծովակ Տյուսիստ** (Չղրր) և **Փարվանա** լճերը:

Գետերը: Հայկական լեռնաշխարհի բնության առանձնահատկություններից է նաև բազմաթիվ մեծ ու փոքր գետերի առկայությունը: Հայաստանից են սկզբնավորվում տարածաշրջանի հայտնի գետերը՝ Եփրատը, Տիգրիսը, Արաքսը, Ճորոխը և Կուրը: Հայկական գետերը թափվում են Սև ու Կասպից ծովերը և Պարսից ծոցը:

Արաքսը (հնում՝ **Երասխա**), որն ամբողջությամբ հոսում է Հայաստանի տարածքով, հայերի կողմից ստացել է մայր գետ անունը:

Աստվածաշնչի համաձայն՝ դրախտը եղել է Եփրատի ու Տիգրիսի ակունքներում: Եփրատի արևե-



Վանա լճի մայրամուտը



Նեմրոս լեռան գագաթի լիճը: Բզնունիք գավառ, Վանա լճի մոտակայք



Վանա լճի Աղթամար կղզին
և Ս. Խաչ եկեղեցին Արտուս
լեռան համայնապատկերում

լյան Ճյուղի՝ **Արածանիի** ջրերում 301 թ. Հայոց Տրդատ III Մեծ արքան, արքունիքը, զորքը և ժողովուրդը մկրտվել են քրիստոնյա:

Հայկական լեռնաշխարհում նշանավոր են Արարատյան, Մշո, Կարնո (Էրզրումի), Ալաշկերտի, Շիրակի և այլ դաշտեր:

Բնական պայմանները: Հայաստանի բնական պայմանները բազմազան են: Ցածրադիր գոտում աճող մրգերից հայտնի են հայկական խաղողն ու ծիրանը: Հին աշխարհում ծիրանը, ի պատիվ հայերի՝ արմենների, անվանվել է **արմենիակա:**

Ավելի բարձրադիր վայրերում աճում են ցորեն, գարի, ցրտադիմացկուն խաղող: Լեռնային հարուստ մարգագետինները նպաստավոր են անասնապահության զարգացման համար:

Հայաստանը հայտնի է եղել **որդան կարմիր** ներկով, որը ստանում էին Արարատյան դաշտում բազմացող հատուկ որդի տեսակից:

Անտառապատ են Հայոց լեռնաշխարհի հյուսիսային նահանգները: Կենդանիներից տարածված են հայկական մուֆլոնը, եղջերուն, վարազը, աղվեսը, գայլը, արջը, բորենին և այլն: Հայաստա-



Սևանա լիճը և թերակղզին
այսօր

նը վաղ ժամանակներից ճանաչված էր ձիաբուծությանը և մեղվապահությանը:

Հայաստանի ընդերքը հարուստ է ոսկու, արծաթի, պղնձի, մոլիբդենի, աղի հանքերով, շինաքարով և այլ քնապաշարներով:

Մեր երկրի ընդերքից բխում են նաև հանքային ջրեր, որոնք հնուց ի վեր հայտնի են իրենց բուժիչ հատկություններով:



Հայաստանում կան գեղատեսիլ ջրվեժներ: Դրանցից է Բերկրիի ջրվեժը:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Թվարկե՞ք և նկարագրե՞ք Հայկական լեռնաշխարհի խոշոր լճերը:
2. Պարզե՞ք, թե ձեր մարզում ինչ գետեր, լճեր, լեռներ, դաշտեր կան, և ուսումնասիրե՞ք:
3. Ո՞րն է հայոց մայր գետը:
4. Ներկայացրե՞ք հայկական քնաշխարհի բուսական և կենդանական աշխարհը:
5. Ի՞նչ քնապաշարներով է հարուստ Հայկական լեռնաշխարհը:

ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔ

Շարունակե՞ք լրացնել նախորդ դասին գծած քարտեզը՝ ավելացնելով խոշոր լճերը և գետերը:

ՆՈՐ ՀԱՍԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ

Սևանա, Վանա, Ուրմիա, Ծովակ Հյուսիս (Չլդրր), Փարվանա լճեր, Մշո, Կարնո, Ալաշկերտի դաշտեր, արմենիակա, որդան կարմիր

§ 3. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏՄԱՎԱՐՉԱԿԱՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄՆԵՐԸ



Առյուծների պատկերով ոսկյա թաս Վանաձորից, Ք. ա. II հազարամյակ

Հայաստանի փաղ շրջանի պատմափարչական պատկերը: Ք. ա. III–II հազարամյակներում մեր հայրենիքի տարածքում առաջացել և զոյություն ունեին բազմաթիվ մանր պետական կազմավորումներ (Արատտա, Արմանի, Հայասա և այլն): Ժամանակի ընթացքում դրանց մի մասը վերացավ, առաջացան նորերը: **Այսպես՝ շարունակաբար փոխվել է Հայաստանի քաղաքական պատկերը:**

Ք. ա. I հազարամյակի սկզբից մեր երկիրը թևակոխում է նոր պատմական ժամանակաշրջան՝ **համահայկական թագավորությունների դարաշրջանը:**

Այդ դարաշրջանի սկզբում՝ Վանի (Արարատյան) թագավորության օրոք և Հայկազունի Երվանդականների գահակալման առաջին փուլում, ամբողջ Հայաստանը միավորված էր մեկ պետության մեջ: Այդ վիճակը փոխվեց Ք. ա. IV դարում:

Մեծ Հայքի և Փոքր Հայքի թագավորությունները: Ք. ա. IV դարից Հայաստանի տարածքում հայտնի դարձան երկու հիմնական պետություններ՝ **Մեծ Հայքի և Փոքր Հայքի թագավորությունները:**

Մեծ Հայքը (նշանակում է՝ Մեծ Հայաստան) ուներ ընդարձակ տարածք: Այն կազմում էր ավելի քան **300 հազ. քառ. կմ:** **Մեծ Հայաստանն ուներ 15 խոշոր նահանգներ կամ աշխարհներ:** Դրանք էին՝ **Այրարատ, Գուգարք, Տայք, Բարձր Հայք, Ծոփք, Աղձնիք, Տուրուբերան (Տարոն), Վասպուրական, Ուտիք, Արցախ, Սյունիք, Մոկք, Կորձայք, Պարսկահայք և Փայտակարան:**

Մեծ Հայքի ամենախոշոր և նշանավոր աշխարհը Այրարատն է: Պատահական չէ, որ Հայաստանի մայրաքաղաքների մեծ մասը (Երևան,



Պաշտամունքային եռափող անոթ Դվինի հեթանոսական հնավայրից

Արմավիր, Արտաշատ, Դվին, Կարս, Անի և այլն) եղել է այս աշխարհում:

Փոքր Հայքը (Փոքր Հայաստան) տարածվում էր Մեծ Հայքից արևմուտք: Նրանց սահմանաբաժանը Արևմտյան Եփրատ գետն էր: Փոքր Հայաստանի տարածքը կազմում էր շուրջ **80 հազ. քառ. կմ**:

Հետագա դարերի փոփոխությունները: Հայաստանի Արտաշեսյան թագավորության անկումից (V դար) մի քանի դար անց հայերը կրկին վերականգնել են անկախ հայկական պետականությունը: Բագրատունիների և հայկական այլ իշխանական տոհմերի գլխավորությամբ Հայաստանում անկախ թագավորություններ են ստեղծվել և գոյատևել IX–XII դարերում:

Հայերը XI–XIV դարերում զորեղ պետություն են ունեցել նաև Միջերկրական ծովի հյուսիս–արևելքում՝ **Կիլիկիայում**: Այն ընդգրկել է մինչև 50 հազ. քառ. կմ տարածք:

Սակայն ժամանակի ընթացքում հայերի հայրենիքում օսմանյան թուրքերի իրականացրած ցեղասպանության հետևանքով Հայաստանի մեծ մասը հայազրկվել է: Հայերը կորցրել են իրենց պապենական հողերի մեծ մասը:

Հայաստանի և Արցախի հանրապետություններ: Ներկայիս Հայաստանի Հանրապետությունն ունի շուրջ **30 հազ. քառ. կմ** տարածք: Այն իր մեջ ամբողջությամբ չի ընդգրկում Մեծ Հայքի և ոչ մի աշխարհ: Մեր հանրապետության կազմում գավառներ կան Սյունիքից և Այրարատից, ավելի քիչ՝ Գուգարքից և Ուտիքից:

1990-ական թթ. սկզբին ծավալված Արցախյան ազատագրական պայքարի շնորհիվ ստեղծվեց մեր օրերի հայկական երկրորդ պետությունը՝ **Լեռնային Ղարաբաղի (Արցախի) Հանրապետությունը (ԼՂՀ)**: Նրա մաս են կազմում գավառներ պատմական Արցախ և Սյունիք նահանգներից: ԼՂՀ-ն զբաղեցնում է շուրջ **12,5 հազ. քառ. կմ** տարածք:



Քանդակագարդ սյուն Դվին մայրաքաղաքից



ՀՀ զինանշանը և դրոշմը



ԼՂՀ զինանշանը և դրոշմը

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ք. ա. III–II հազարամյակներում պետական ինչ կազմավորումներ կային մեր հայրենիքի տարածքում: Ինչպե՞ս փոխվեց Հայաստանի քաղաքական պատկերը Ք. ա. I հազարամյակի սկզբին:
2. Ե՞րբ հայտնի դարձան Մեծ Հայքը և Փոքր Հայքը՝ որպես առանձին թագավորություններ: Ներկայացրե՞ք Մեծ Հայքի վարչական բաժանումը:
3. Միջնադարում հայկական ինչ պետություններ են գոյություն ունեցել:
4. Որքան է ներկայիս Հայաստանի Հանրապետության տարածքը: Մեծ Հայքի ո՞ր մասն է այն կազմում:
5. Ո՞ր նահանգների տարածքներն է զբաղեցնում ՀՀ–ն:
6. Որքան տարածք է զբաղեցնում ԼՂՀ–ն:

ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔ

1. Պարզե՞ք, թե ձեր բնակավայրը պատմական Հայաստանի որ նահանգի որ գավառի մեջ է մտել:
2. Քարտեզի վրա ցոյց տվե՞ք Մեծ Հայքը, Փոքր Հայքը, Մեծ Հայքի 15 նահանգները:

ՆՈՐ ՀԱՍԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ

Համահայկական թագավորություն, Մեծ Հայք, Փոքր Հայք, 15 նահանգներ կամ աշխարհներ, հայկական երկրորդ պետություն

ԳԼՈՒԽ II

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱԾԵԽԱՐՀԸ ՈՐՊԵՍ ՄԱՐԴԿՈՒԹՅԱՆ ՀՆԱԳՈՒՅՆ ԲՆՕՐՐԱՆ

§ 4. ՆԱԽՆԱԴԱՐԻ ՊԱՐԲԵՐԱՑՈՒՄՆ ՈՒ ՎԱՂ ՓՈՒԼԵՐԸ

Նախնադարի պարբերացումը: Ինչպես գիտեք «Համաշխարհային պատմության» դասընթացից, նախնադար է կոչվում մարդկության պատմության ամենավաղ շրջանը: Այն իր հերթին բաժանվում է մի քանի մեծ ժամանակահատվածի՝ **փուլի:**

Նախնադարի փուլերը մենք կոչում ենք այն հիմնական նյութի անունով, որով պատրաստվում էին մարդկանց աշխատանքային գործիքներն ու զենքերը: Ըստ այդմ՝ նախնադարը կամ հնագույն պատմությունը ներկայացվում է երեք հիմնական փուլով՝ **քարի դար, պղնձի-քարի դար և բրոնզի դար:**

Քարի դարը մարդկության պատմության ամենավաղ և ամենաերկարատև շրջանն է: Այն սկզբնավորվել է շուրջ 3 միլիոն տարի առաջ և ավարտվել Ք. ա. VI հազարամյակի կեսերին:

Քարի դարն իր հերթին բաժանվում է երեք ենթափուլի՝ *հին քարի դար, միջին քարի դար և նոր*



Հին քարի դարի վանակատն
(օբսիդիան) գործիք
Հատիսից



Հին քարի դարի կայան
Արզնիում



Հնագույն մարդկանց առաջին գործիքները երկու ծայր ունեին. սուր ծայրը գործածում էին կտրելու, քերելու, ծակելու, տաշելու նպատակով, իսկ բութ ծայրը՝ իբրև մուրձ: Մարդու առաջին գործիքները նաև նրա առաջին զենքերն էին բնության վայրի ուժերի դեմ պայքարում:

Ժայռապատկեր Սյունիքի լեռներում

քարի դար: Գիտության մեջ հունարենով դրանք կոչվում են *պալեոլիթ, մեզոլիթ* և *նեոլիթ:*

Քարի դարին հաջորդում է **աղնձի-քարի դարը:** Այն հունարեն անվանում են **էնեոլիթ:** Դա յուրօրինակ միջանկյալ օղակ էր քարի և մետաղի դարերի միջև: Էնեոլիթը տևել է Ք. ա. VI հազարամյակի կեսից մինչև Ք. ա. IV հազարամյակի սկիզբը:

Պղնձի-քարի դարին հաջորդում է **բրոնզի դարը:** Այս փուլում անկում է ապրում նախնադարյան հասարակությունը: Ձևավորվում են առաջին պետությունները: Հայաստանում բրոնզի դարը սկսվել է Ք. ա. IV հազարամյակի կեսերին և տևել մինչև II հազարամյակի վերջը:

Հին քարի դարը (պալեոլիթ): Հին քարի դարը սկսվում է մարդկության առաջացման ժամանակներից և տևում է մինչև Ք. ա. XII հազարամյակը:

Սկզբում մարդիկ ապրում էին խմբերով, որոնք գիտության մեջ կոչվում են *նախնադարյան մարդկային հոսեր:* Հոսերով ապրող մարդիկ հիմնականում զբաղվում էին հավաքչությամբ և որսորդությամբ, բնակվում էին քարանձավներում:

Հին քարի դարի **կարևորագույն նվաճումներից էր կրակի ստացումը** և **օգտագործումը:** Մարդիկ սկսեցին կրակով տաքացնել իրենց կա-



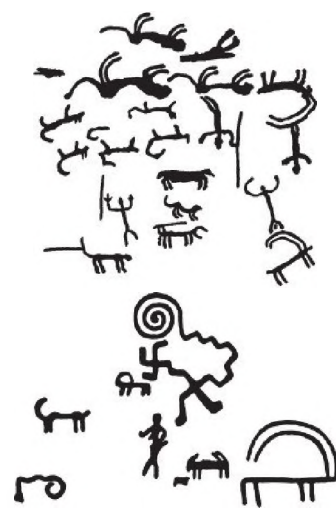


ցարանը, կերակուր պատրաստել և պաշտպանվել գազաններից:

Պալեոլիթի վերջին շրջանում ձևավորվում է ժամանակակից մարդը, որին անվանել են **բանական մարդ**: Տեղի ունեցան նաև կարևոր հասարակական փոփոխություններ: Ստեղծվեցին *տոհմական համայնքներ*, որոնք կազմված էին միասին ապրող ու աշխատող արյունակից ազգականներից: Ի տարբերություն նախնադարյան հոտի՝ համայնքն ուներ իր բնակության մշտական տարածքը և անդամները:

Հայաստանում հայտնաբերված պալեոլիթյան հնագույն կայանը (բնակատեղին) **Գուգարքում** է: Այն ունի ավելի քան 1,8 միլիոն տարվա հնություն: Դա նաև Եփրոսյայի և Արևմտյան Ասիայի տարածքում նախամարդու հնագույն կայանն է: Հին քարի դարի կարևոր կայաններ կան նաև **Արտին լեռան վրա**, **Արզնիում**, **Ազոխում** և բազմաթիվ այլ վայրերում: Այդ կայաններում գտնվել են մեծ քանակությամբ հնագույն մարդու ոսկորներ, գործիքներ ու զենքեր:

Երևանյան քարայրը, որտեղ նախնադարյան մարդիկ բնակվել են մեզնից 100 000–35 000 տարի առաջ:



Ժայռապատկերներ՝ որսի տեսարաններով

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ի՞նչ է նախնադարը: Ի՞նչ չափանիշով է փուլերի բաժանվում մարդկության վաղնջական շրջանի պատմությունը:
2. Ե՞րբ է սկսվել և ավարտվել քարի դարը:
3. Քանի՞ ենթափուլի է բաժանվում քարի դարը: Նշե՛ք նաև դրանց հունարեն անունները:
4. Ե՞րբ է ավարտվել հին քարի դարը Հայաստանում:
5. Պատմե՛ք հին քարի դարի բնորոշ գծերի մասին: Պալեոլիթյան ի՞նչ կայաններ գիտե՛ք Հայաստանում:

ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔ

Ժամանակաշրջանը	Հունարեն անվանումը	Տևողությունը	Նվաճումները
Քարի դար. ա) հին քարի դար բ) միջին քարի դար գ) նոր քարի դար			

ՆՈՐ ՀԱՄԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ

Հին քարի դար (պալեոլիթ), միջին քարի դար (մեզոլիթ), նոր քարի դար (նեոլիթ), պղնձի-քարի դար (էնեոլիթ), բրոնզի դար, կրակի ստացում, տոհմական համայնք, Արտին լեռ, Արզնի, Ազդիս

§ 5. ՆԱԽՆԱԴԱՐՅԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ԶԱՐԳԱՅՈՒՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏԱՐԱԾ-ՔՈՒՄ

Միջին քարի դարը (մեզոլիթ): Հին քարի դարին հաջորդած միջին քարի դարը տևել է շուրջ երկու հազար տարի՝ Ք. ա. XII–X հազարամյակները: Այդ շրջանում ևս մարդկանց կյանքի ապահովման հիմնական աղբյուրները որսորդությունն ու հավաքչությունն էին:

Այս փուլում կատարելագործվում էին աշխատանքային գործիքները: Կարևոր էր **նետ ու աղեղի** լայն կիրառությունը: Այն դարձավ մարդու գլխավոր զենքն ու ապրուստ հայթայթելու միջոցը:

Մեզոլիթում սկսեցին ընտելացնել առաջին կենդանիներին և մշակել բույսեր:

Տոհմական համայնքները, աճելով ու միավորվելով, կազմում էին **ցեղեր**: Ցեղի անդամները միավեգո էին, ունեին ընդհանուր հավատալիքներ ու սովորույթներ: Բնակչությունն աճում էր ավելի մեծ թափով:

Պալեոլիթի վերջին շրջանի և մեզոլիթի կարևոր հուշարձան է **Շանիդարը**, որը Կորդվաց աշխար-

Շանիդար հնավայրը
Կորդվաց աշխարհի
տարածքում





Քարակոթող Պորտաբլուր հնավայրից՝ կենդանիների պատկերներով: Կարծիք կա, որ դրանք ոչ թե պարզապես կենդանիների պատկերներ են, այլ կենդանական անուններով անվանակոչված համաստեղություններ (խոյ, ցուլ, առյուծ, անգղ և այլն): Եթե այդ կարծիքը հաստատվի, կնշանակի, որ աստղագիտությունը ծնունդ է առել մեզինչ մոտ 12 հազար տարի առաջ:



Առյուծի պատկերով քարակոթող Պորտաբլուրում

հի տարածքում է: Այն երկրագնդի վաղ հողագործական և վաղ անասնապահական առաջին հնավայրերից է:

Նեոլիթյան «հեղափոխությունը»: Նոր քարի դարն սկսվել է Ք. ա. X հազարամյակից և տևել մինչև Ք. ա. VI հազարամյակի կեսերը:

Մարդը սկզբում սպրում էր կենդանիների նման՝ սպառելով միայն բնության պարզևած բարիքները: Նեոլիթում հողագործության և անասնապահության զարգացումով կատարվեց *մարդկային հասարակության առաջին մեծ «հեղափոխությունը»*: Մարդն այլևս միայն սպառող չէր: Նա կարողանում էր իր համար ստեղծել անհրաժեշտ բարիքներ՝ պահելով ու բազմացնելով կենդանիներ, մշակելով բույսեր ու աճեցնելով մրգատու ծառեր:

Նոր քարի դարում առաջընթաց եղավ նաև հասարակական կյանքում: Ազգակից և հարևան ցեղերի միավորումով ստեղծվեցին **ցեղային միություններ**: Դրանց հիման վրա հետագայում առաջացան պետական կազմավորումները:

Այսպես դրվեցին մարդկային քաղաքակրթության հիմքերը:

Հայկական լեռնաշխարհում բացվել են նեոլիթյան բազմաթիվ հուշարձաններ: Դրանցից հատկապես կարևոր են Աղձնիքի և Հայոց Միջագետքի տարածքում գտնվողները: Այդ տարածքը հնագետները անվանում են «Ոսկե եռանկյունի»:

Այստեղից սկզբնավորվել է այսօրվա համաշխարհային քաղաքակրթությունը: «Ոսկե եռանկյունու» կարևոր հուշարձաններից է Պորտաբլուրը (Եղեսիայից հյուսիս-արևելք): Այստեղ հայտնաբերվել են Երկիր մոլորակի ամենահին տաճարները:

Դեռևս հին քարի դարում սկզբնավորված կրոնական պատկերացումներն ավելի էին զարգանում: Դրանք կապվում էին բնության երևույթների, աստվածությունների, ոգիների և նախնիների



Պորտարլուրի
հնագույն տաճարների
վերակազմությունը

Պորտարլուր հնավայրը

պաշտամունքի հետ: Ստեղծվում էին արվեստի գործեր, որոնց լավագույն օրինակներից են Պորտարլուրի քարակոթողների քանդակները, Հայաստանի ժայռապատկերները և այլն:

Պղնձի-քարի դար (Էնեոլիթ): Ք. ա. VI հազարամյակի կեսերին մարդիկ ունեցան նոր խոշոր նվաճում՝ սովորեցին արդյունահանել և ձուլել մետաղը: Մարդկությունը մուտք գործեց **մետաղի դար:** Մետաղներից առաջինը լայն տարածում ստացավ պղինձը: Սակայն այն փափուկ մետաղ էր, և պղնձյա գործիքների կողքին շարունակում էին գործածվել քարե գործիքները:

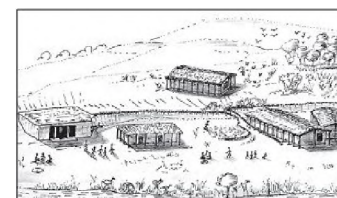
Էնեոլիթում զարգացան հողագործությունը, անասնապահությունն ու արհեստները (մետաղագործություն, կավագործություն և այլն): Հայկական լեռնաշխարհի և հարևան շրջանների միջև հաստատվեցին առևտրափոխանակային հարաբերություններ:

Էնեոլիթը տևել է մինչև Ք. ա. V հազարամյակի վերջը:

Հայկական լեռնաշխարհում հայտնաբերվել են մեծ թվով էնեոլիթյան հուշարձաններ: Հատկապես նշանավոր են **Առատաշենը** և **Թեղուտը**



Առատաշենի հնավայրը



Նեոլիթ-Էնեոլիթյան
քնակավայրերի
վերակազմություն

Արարատյան դաշտում: Իսկ **Արենիի** (Վայոց ձոր) պեղումներից վերջերս հայտնաբերվել են Ք. ա. V հազարամյակի վերջին վերաբերող՝ աշխարհում գինու հնագույն հնձանը, մարդու ոտնաման (կոշիկ) և այլ իրեր:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Նշե՞ք միջին քարի դարի՝ մեգոլիթի թվագրությունը:
2. Ի՞նչ գիտեք Շանիդար հնավայրի մասին:
3. Բացատրե՞ք նեոլիթյան «հեղափոխության» էությունը:
4. Պատմե՞ք «Ոսկե եռանկյունու» մասին:
5. Ներկայացրե՞ք պղնձի-քարի դարի բնորոշ գծերը:
6. Էնեոլիթյան ի՞նչ հուշարձաններ կարող եք թվարկել:

ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔ

Նախորդ դասի օրինակով շարունակե՞ք լրացնել աղյուսակը:

ՆՈՐ ՀԱՍԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ

Նեոլիթյան հեղափոխություն, Շանիդար, ցեղ, ցեղային միություն, «Ոսկե եռանկյունի», Պորտաբլուր, մետաղի դար, Առատաշեն, Թեղուտ, Արենի

§ 6. ՆԱԵՆԱԴԱՐՅԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ԱՆԿՈՒՄԸ: ԴԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋԱՑՈՒՄԸ

Բրոնզի դար: Շուտով մարդիկ սկսեցին օգտագործել բրոնզը: Այն ստացան պղնձի և անագի կամ պղնձի ու մկնդեղի համաձուլվածքից: Բրոնզը շատ ավելի ամուր էր պղնձից: Բրոնզե գործիքներն ու զենքերը գերադասելի էին քարից: Դրանք մեծ առաջընթաց ապահովեցին արհեստների ու գյուղատնտեսության զարգացման համար:

Սկսվեց բրոնզի դարը: Այս փուլի սկիզբը (Ք. ա. XXXV–XXIV դդ.) բացառիկ կարևորություն ունի Հայաստանի հնագույն պատմության մեջ: Այդ ժամանակ է առաջացել Հայաստանի տարածքի՝ այսօր հայտնի առաջին պետությունը: Բացի այդ, աննախադեպ մեծ տարածում ունեցավ Հայկական լեռնաշխարհի մշակույթը: Այն հասավ Հյուսիսային Կովկաս, հարավում՝ Եգիպտոս, հարավ–արևելքում՝ Իրանական սարահարթի կենտրոնական շրջաններ:

Բրոնզի դարում Հայաստանում եղան քաղաքակրթական յուրջ նվաճումներ: Դրա վկայություններից է զարգացած մետաղամշակությունը:

Այն ժամանակի գիտության բացառիկ նվաճում էր **Մեծամորի աստղադիտարանը**: Այստեղից աստղային երկինքը դիտարկվել է դեռևս Ք. ա. 2800–2600 թվականներին:

Հայկական լեռնաշխարհում հայտնաբերվել են բրոնզեդարյան հարյուրավոր հուշարձաններ: Դրանցից շատերը համաշխարհային նշանակություն ունեն: Կարևորագույն հուշարձաններից է **Շենգավիթը** (Երևանյան լճի հարևանությամբ): Եզակի հուշարձաններից է **Լճաշենը** Սևանա լճի ավազանում: Այստեղից հայտնաբերվել են մեծ քանակությամբ բարձրարժեք և եզակի գտածոներ:



Մեծամորի աստղադիտարանի (Ք. ա. 2800–2600 թթ.) հարթակներից մեկը՝ Մասիսի ձյունափստ գագաթի համայնապատկերում



Բրոնզի դարի խեցեղեն՝ պատկերանշաններով



Կրծքագարդ Գեղարուտից,
Ք. ա. XXVIII–XXV դդ.



Ք. ա. II հազարամյակի
բուրված Մեծամորից, որն
այսօր մեր եկեղեցիներում
կիրառվող բուրվառների
նախատիպն է:



Բրոնզի դարի դամբարան
Աղավնատուն հնավայրում

Բրոնզի դարի ընթացքում մարդիկ կարողացան հանքաքարից ստանալ նաև **երկաթ**: Դա հնարավոր էր շատ բարձր ջերմաստիճանի պայմաններում: Երկաթի լայն կիրառությունը, սակայն, սկսվեց Ք. ա. II հազարամյակի վերջերից:

Նախնադարյան հասարակության անկումը: Նախնադարում բոլոր մարդիկ հավասար էին, նրանք չունեին մասնավոր սեփականություն: Սակայն ժամանակի ընթացքում, երբ կատարելագործվեցին աշխատանքային գործիքներն ու զենքերը, զարգացավ նաև առևտուրը, մարդիկ սկսեցին ստանալ եկամուտներ և կուտակել հարստություն:

Տոհմացեղային համայնքներում ընդգրկված ընտանիքներն աստիճանաբար սկսեցին սեփականացնել իրենց օգտագործած հողատարածքները, աշխատանքային գործիքները, անասունները և այլն: Այդպես առաջացավ **մասնավոր սեփականությունը**:

Առավել մեծաթիվ, ձեռներեց և ուժեղ անդամներ ունեցող ընտանիքները սկսեցին հարստանալ: Շրջապատի նկատմամբ ունեցած առավելության շնորհիվ նրանք դառնում էին տոհմերի ու ցեղերի առաջնորդներ: Դա ավելի էր մեծացնում նրանց հարստանալու հնարավորությունն ու իշխանությունը:

Նախնադարյան հասարակության ամենաբնորոշ կողմը՝ բոլոր մարդկանց հավասարությունը, վերացավ: Առաջացավ **հասարակության շերտավորում**: Բարձր դասը կազմում էին տոհմացեղային ավագանին և քրմությունը: Առանձին դաս էին կազմում զինվորականները: Իսկ ստորին խավը կազմված էր հասարակ ժողովրդից:

Պետության առաջացումը: Բրոնզի դարի հենց սկզբներին մարդկությունը հասավ զարգացման պետականության աստիճանին: Նախկին ցեղային միությունները միավորվում էին՝ կազմելով

դաշինքներ, կամ առավել ուժեղները նվաճում էին թույլերին՝ տեր դառնալով նրանց տարածքին և ունեցվածքին:

Նորաստեղծ կազմավորումների վերնախավն սկսեց մեծ ուշադրություն դարձնել զինված ուժերին: Ամենից առաջ անհրաժեշտ էր կազմակերպել իրենց տարածքի պաշտպանությունն արտաքին թշնամիներից: Մեծ կարևորություն ուներ հասարակական աշխատանքների կազմակերպումը (վարուցանք, ջրանցքների անցկացում, ամրոցների կառուցում և այլն): Մարդկանց համակեցությունն ապահովելու համար անհրաժեշտ էր պահպանել ներքին կարգ ու կանոնը, հսկել պարտականությունների կատարումը և այլն: Այդ ամենը հանգեցրեց կառավարման հատուկ մարմնի՝ **պետության** ստեղծմանը:

Երկրագնդի վրա առաջին պետական կազմավորումները ստեղծվել են Ք. ա. IV հազարամյակի վերջին և III հազարամյակի սկզբին: Այդ ժամանակաշրջանում էլ հիշատակվում է **առաջին պետությունը Հայկական լեռնաշխարհում՝ Արատտան:**



Մետաղի ձուլման կաղապար
Գեղարտուի բրոնզեդարյան
հնավայրից



Թռչնի բրոնզե արձանիկ
Լճաշենից,
Ք.ա. XIV–XIII դդ.

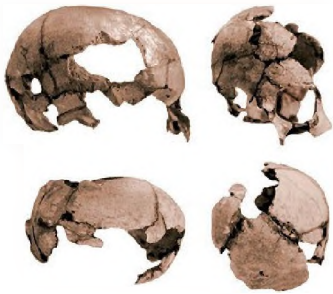
ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ինչպե՞ս ստացվեց բրոնզը: Ի՞նչ առավելություն ուներ այն:
2. Որքա՞ն է տևել բրոնզի դարը Հայաստանում:
3. Ներկայացրե՞ք Հայաստանի բրոնզեդարյան դարաշրջանի նվաճումները:
4. Ինչպե՞ս քայքայվեց նախնադարյան հասարակությունը: Ինչո՞վ փոխարինվեց այն:
5. Ե՞րբ են ստեղծվել առաջին պետական կազմավորումները:

ՆՈՐ ՀԱՍԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ

Մեծամորի աստղադիտարան, Շենգավիթ, Լճաշեն, մասնավոր սեփականություն, հասարակության շերտավորում, պետություն, Արատտա

ԸՆԹԵՐՅԱՆՈՒԹՅԱՆ ՆՅՈՒԹ



Հայաստանում հայտնաբերվել են բրոնզի դարով թվագրվող մի քանի վիրահատված գանգեր: Հետազոտությունները ցույց են տալիս, որ վիրահատություններից հետո վիրահատվածները ապրել են երկար տարիներ: Եվ, որ ավելի զարմանալի է, այն ժամանակ մեր նախնիները կարողացել են պատվաստել կենդանու ոսկորը մարդուն, մի քան, որը դժվարանում է անել անգամ այսօրվա բժշկությունը:

ԳԼՈՒԽ
III

ՎԱՂ ԴԵՏԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ

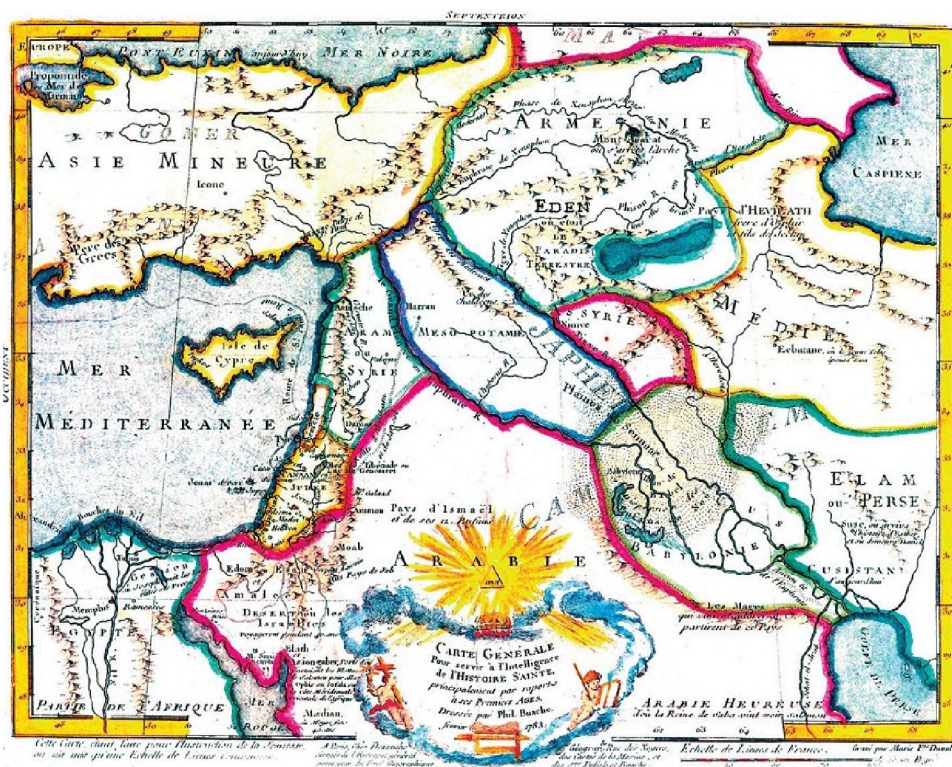
§ 7. ՀԱՅԵՐԻ ԾԱԳՈՒՄԸ

Հայաստանը՝ հնդեվրոպական նախահայրենիք: Մարդիկ բոլոր ժամանակներում հետաքրքրվել են իրենց ընտանիքի, տոհմի, ազգի ծագումով: XVIII–XIX դարերում ժողովուրդների և նրանց լեզուների ծագման վերաբերյալ գիտական լուրջ հետազոտություններ կատարվեցին:

Պարզվեց, որ կան լեզուների այնպիսի խմբեր, որոնք հազարամյակներ առաջ եղել են մեկ մայր լեզվի ճյուղեր: Գիտնականները **ցեղակից լեզուների այդպիսի խումբն անվանեցին լեզվարնտանիք**, իսկ դրա մայր լեզուն՝ **նախալեզու**: Մայր լեզվով խոսողները կոչվեցին **մայր ժողովուրդ**, իսկ նրա զբաղեցրած սկզբնական տարածքը՝ **նախահայրենիք**:

Տարբեր ժամանակներում աշխարհում լույս են տեսել բազմաթիվ քարտեզներ, որոնցում ներկայացվել է մարդկության ամենավաղ շրջանի իրադրությունը: Դրանցից շատերում Հայաստանը նշվում էր ոչ թե որպես սովորական մի երկիր, այլ «Դրախտ երկրի վրա»:

Ֆրանսիացի քարտեզագիր Ֆիլիպ Բուաշեի քարտեզը, որտեղ եղեմ–դրախտը նշված է Հայաստանում: Փարիզ, 1783 թ.





Անգլիացի քարտեզագիր
Էմանուել Բրուննի
«Երկրային դրախտի
քարտեզը», որտեղ
Եդեմ–դրախտը նշվում է
Հայաստանում:
Լոնդոն, 1780 թ.



Ֆրանսիացի քարտեզագիր
Ռոբեր Վոյոնդի
«Մարդկության առաջին
դարաշրջանների քարտեզը»,
որտեղ Եդեմ–դրախտը
նշվում է Հայաստանում:
Փարիզ, 1762 թ.

Հայերը պատկանում են աշխարհի **ամենա-
բազմանդամ լեզվաընտանիքին**: Այն կոչվում է
հնդեվրոպական, քանի որ այդ լեզվաընտանիքի
լեզուները գործածվում են Հնդկաստանի արևել-
քից մինչև Եվրոպայի արևմուտք ձգվող տարած-
քում:

Հաջողվել է նաև պարզել, թե որտեղ է եղել
հնդեվրոպական նախահայրենիքը: Այն զբաղեց-
րել է Հայկական լեռնաշխարհը, Փոքր Ասիայի
արևելքը, Միջագետքի հյուսիսը և Իրանի հյուսիս-
արևմուտքը: Այսինքն՝ **Հայկական լեռնաշխար-
հը կազմել է հնդեվրոպական նախահայրենի-
քի կենտրոնական շրջանը**:

Հնդեվրոպական մայր լեզվից են հետագայում
առաջացել, այսինքն՝ հայերենին ցեղակից լեզու-
ներից են անգլերենը, ֆրանսերենը, գերմաներե-
նը, իսպաներենը, իտալերենը, ռուսերենը, հնդկե-
րենը, պարսկերենը և բազմաթիվ այլ լեզուներ: Այդ
լեզուներով խոսողների ընդհանուր թիվն աշխար-
հում այսօր անցնում է երեք միլիարդից:

**Հայաստանը Հին Արևելքի վեպերում
և առասպելներում**: Հայաստանը, լինելով
հնդեվրոպական ժողովուրդների նախահայրենի-
քը, **սրբազան երկիր** է համարվել նաև այլ ծագու-
մով ժողովուրդների համար:

Աստվածաշնչի համաձայն՝ Աստված առա-
ջին մարդկանց արարել է **Եդեմ–դրախտում**: Այն
գտնվում էր Եփրատ և Տիգրիս գետերի ակունքնե-
րում, այսինքն՝ Հայկական լեռնաշխարհում:

Նույն Աստվածաշունչ մատյանում պատմվում է, որ
Եդեմ–դրախտում էին պահվում իմաստության և ան-
մահության խորհրդանշանները: Իսկ Համաշխար-
հային ջրհեղեղից հետո Նոյի տապանը հանգրվա-
նել է Արարատ լեռների վրա՝ կրկին Հայաստանում:

Աստվածաշունչ մատյանից բացի՝ նման տեղե-
կություններ են պահպանվել նաև Հին աշխարհի
բազմաթիվ արձանագրություններում: Միջագետ-
քից և Սիրիայից հայտնաբերված սեպագիր ար-



ձանագրություններում նշվում է, որ **Հայաստանը համարվել է «Աստվածային սուրբ օրենքների երկիր», «Անմահության երկիր»,** մի երկիր, որտեղից տարածվել են իմաստությունն ու արվեստը: Հնագույն գրույցների համաձայն՝ Արեգակի ոսկյա կացարանը Վանա լճի հատակին էր:

Հայերի ծագման մասին պատմող ավանդազրույցները: Հայերի ծագման մասին ավանդազրույցներ են եղել դեռևս հին ժամանակներում: Դրանցից հնագույնը հայկական ավանդազրույցն է: Դրա համաձայն՝ **հայերը դուրսագուն Հայկի ժառանգներն են:**

Հայերի ծագման մասին ավանդազրույցներ են պահպանել նաև հույները, հրեաները, վրացիները, արաբները և այլ ժողովուրդներ: Այդ բոլոր գրույցներում հայերը ներկայանում են որպես մեծ և քաջ ժողովուրդ, որի հետ ազգակից լինելը պատվարեր է:

«Հայկի և Բելի ձակատամարտը»
Հեղինակ՝ իտալացի նկարիչ
Ջուլիանո Չաստ, 1885 թ.

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Բացատրե՛ք «նախալեզու» և «նախահայրենիք» հասկացությունները:
2. Որտե՞ղ է եղել հնդեվրոպական նախահայրենիքը:
3. Ի՞նչ գիտեք հնդեվրոպական ծագումով ժողովուրդների մասին:
4. Ի՞նչ կերպարով է ներկայանում Հայաստանը Հին աշխարհի վեպերում և առասպելներում:
5. Ներկայացրե՛ք հայերի ծագման մասին պատմող հայկական ավանդագրույցը:

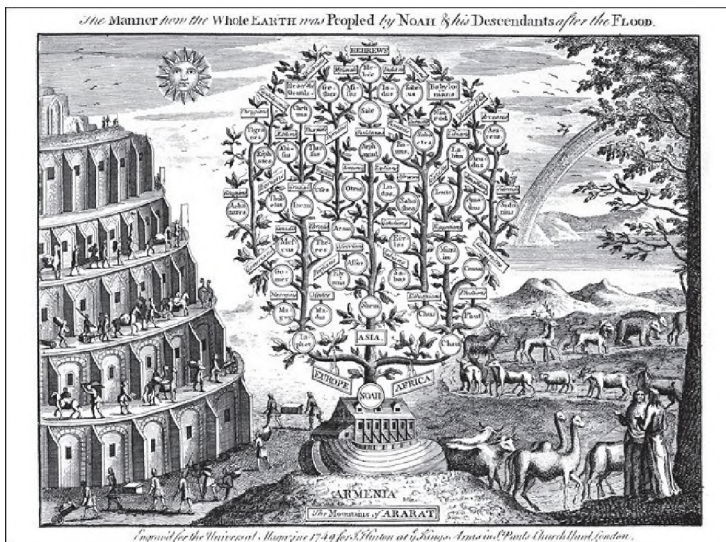
ՆՈՐ ՀԱՍՎԱԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Լեզվարնտանիք, նախալեզու, մայր ժողովուրդ, նախահայրենիք, հնդեվրոպական լեզվարնտանիք, «Աստվածային սուրբ օրենքների երկիր», «Անմահության երկիր»

ԸՆԹԵՐՑԱՆՈՒԹՅԱՆ ՆՅՈՒԹ

ԱՍՏՎԱԾԱՇՈՒՆՉԸ՝ ԵԴԵՄ-ԴՐԱՆՏԻ ՄԱՍԻՆ

Տե՛ր Աստված մարդուն ստեղծեց երկրի հողից, նրա դեմքին կենդանության շունչ փչեց, և մարդը եղավ կենդանի էակ: Աստված դրախտ տնկեց Եդեմում՝ արևելյան կողմում, և այնտեղ դրեց իր ստեղծած մարդուն: Գետ էր բխում Եդեմից, որպեսզի ոռոգեր դրախտը, և այնտեղից բաժանվում էր չորս ճյուղերի: Մեկի անունը Փիսոն է... Երկրորդ գետի անունը Գեհոն է... Երրորդ գետը Տիգրիսն է... Չորրորդ գետը Եփրատն է:



Լոնդոնում լույս տեսած Աստվածաշունչ մատյանի նկարագարողում, որտեղ պատկերված է մարդկության ծառը: Այն սկիզբ է առնում Հայաստան աշխարհի Արարատ լեռների վրա գտնվող Նոյյան տապանից:

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄԱՀԱՅՐ ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻՆ՝ ՀԱՅԿԻ ՄԱՍԻՆ

Այս Հայկը... վայելչակազմ էր, թիկնավետ, գեղազանգուր մազերով, վառվռուն աչքերով, հաստ բազուկներով: Սա քաջ և երևելի եղավ հսկաների մեջ, դիմադրող այն բոլորին, որոնք ձեռք էին բարձրացնում բոլոր հսկաների ու դյուցազունների վրա տիրապետելու: Սա խրոխտանալով ձեռք բարձրացրեց Բելի բռնատիրության դեմ, երբ մարդկային ցեղը սփռվում, տարածվում էր ամբողջ երկրով մեկ...



«Հայկ նահապետ»
Հեղինակ՝ Մկրտում
Հովնաթանյան

§ 8. ՎԱՂ ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏԱՐԱԾՔՈՒՄ



Արատտա երկրի մասին պատմող շումերական բնագիր



Բրոնզե մարտակառք
Լձաշենից,
Ք. ա. XIV–XIII դդ.

Պատկերաքանդակ որսի տեսարանով և մեհենագիր արձանագրությամբ Մալաթիա, Ք. ա. XII–XI դդ.

Հայկական առաջին պետական կազմավորումը: Հայկական լեռնաշխարհի՝ մինչ օրս հայտնի առաջին պետությունը **Արատտան** է: Այն գոյություն է ունեցել Ք. ա. XXVIII–XXVII դարերում: Այդ մասին իմանում ենք Միջագետքի հարավում բնակված շումերների արձանագրություններից:

Արատտայի արքան միաժամանակ երկրի հոգևոր առաջնորդն էր՝ քրմապետը: **Քրմապետ-արքան** երկրի կարևորագույն հարցերը քննարկում էր Ավագների ժողովում. այն նման է այսօրվա խորհրդարանին: Շումերական բնագրերից իմանում ենք Արատտայի հզոր բանակի, պարսպապատ մայրաքաղաքի, նաև սեփական գրի մասին: **Արատտայի հովանավոր աստվածն էր Հայկը:** Նա իմաստության և ջրերի աստված Հայայի որդին էր:

«Արմենիա» անվան հնագույն հիշատակությունները: Օտար լեզուներում Հայաստանն ամենից ավելի ճանաչված է «Արմենիա» անվամբ կամ դրա տարբերակներով: Այդ անվան հնագույն վկայությունները վերաբերում են Ք. ա. XXIV–XXIII դարերին: Միջագետքի սեպագիր արձանագրություններում այն հիշատակվում է Արմանի, իսկ Սիրիայից գտնված բնագրերում՝ Արմի ձևով:



Հնագույն արձանագրություններում նաև նշվում է, որ Արմի երկրում ապրում էին «Հայայի որդիները», այսինքն՝ հայորդիները:

Հայասա թագավորությունը: Ք. ա. II հազարամյակի կեսերին Հայաստանից արևմուտք բնակվում էին խեթերը: Նրանք հայերին ազգակից հնդեվրոպական ժողովուրդ էին: Մեր երկիրը կոչում էին «**Հայասա**», որը **խեթերեն** նշանակում է «**հայերի երկիր**»:

Հայասան ուներ իր արքունիքը, բանակը, քաղաքային կենտրոնները, դիցարանը: Կար արքունի դիվան՝ իր դպիրներով, որոնք վարել են պետական գրագրությունը: Հայասան ռազմադաշտ էր դուրս բերում **700 մարտակառքից և 10-հազարանոց հետևակից բաղկացած բանակ**: Այդ ժամանակաշրջանի համար դա բավականին մեծ ուժ էր:

Նաիրի երկիրը: Ք. ա. XIII-X դարերում Ասորեստանի արքաները Հայաստանի հարավում և Վանա լճի ավազանում բազմիցս հիշատակում են Նաիրի երկիրը: Նաիրիի բազմաթիվ արքա-առաջնորդներ դաշինք էին կնքել ընդհանուր թշնամու՝ Ասորեստանի դեմ պայքարելու համար: Ասորեստանյան արձանագրություններում Նաիրին հիշատակվում է իբրև «**ընդարձակ, հպատակություն չճանաչող երկիր**», որն ուներ «**250 քաղաք՝ զորավոր պարիսպներով**»: Ք. ա. IX դարում Նաիրին արդեն հանդես է գալիս որպես մեկ միասնական պետություն:

Հայկազունների Արարատյան թագավորությունը: Ք. ա. IX դարի առաջին կեսին Հայկական լեռնաշխարհի կենտրոնում և հյուսիսում հիշատակվում է մեկ այլ մեծ պետություն՝ **Ուրարտուն**: Դա Հայկի սերունդների՝ Հայկազունների ստեղծած **Արարատյան թագավորությունն** էր: Թագավորության կենտրոնը Արարատյան դաշտում էր:



Ք. ա. II հազարամյակի հայաստանյան զինատեսակներ



Արծաթե գավաթ
Քարաշամբից՝
ռազմական հաղթանակի
տեսարաններով,
Ք. ա. XXII–XXI դդ.

«Ուրարտու» անունը «Արարատ» անվան ասորեստանյան տարբերակն է: Այս թագավորության շնորհիվ «Ուրարտու» անունը շուտով հայտնի դարձավ նաև այլ ազգերի մեջ: Եվ ամբողջ Հայաստանը նրանք սկսեցին կոչել այդ անունով: Ասորերեն և բաբելերեն արձանագրություններում Հայաստանն «Ուրարտու» է կոչվում մինչև Ք. ա. IV դարի կեսը:

Ասորեստանյան աղբյուրներում առաջին անգամ (Ք. ա. 859 թ.) որպես **Ուրարտուի արքա** հիշատակվում է **Արամը (Արամու)**: Ըստ պատմահայր Մովսես Խորենացու՝ նա ամենաբազում հզոր Հայկազուններից էր: Հերոսաբար մարտնչել է ասորեստանյան զորքերի դեմ և նրանց դուրս քշել Հայաստանից:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Երբ է գոյություն ունեցել Արատտան:
2. Պետական ինչ կառուցվածք ուներ Արատտա երկիրը: Ո՞վ էր նրա հովանավոր աստվածը:
3. Երբ են առաջին անգամ հիշատակվում «Արմենիա» անվան նախաձևերը:
4. Խեթերեն ինչ է նշանակում «Հայասա»: Ներկայացրե՞ք Հայասա թագավորությունը:
5. Ո՞ր արձանագրություններից ենք իմանում Նաիրի երկրի մասին: Ինչպե՞ս է բնութագրվել այդ երկիրը:
6. Ո՞վ էր Արամը (Արամու): Պատմե՞ք Հայկազունների Արարատյան թագավորության մասին: Ինչ է նշանակում «Ուրարտու»:

ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔ

	Պետական կազմավորում	Դարաշրջանը	Տարածքը	Հիշատակություններ դրա մասին
1.				
2.				
3.				

ՆՈՐ ՀԱՍԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Արմանի, Արմի, Հայասա, Նաիրի երկիր, «ընդարձակ, հպատակություն չճանաչող երկիր», Հայկազունների Արարատյան թագավորություն (Ուրարտու), Արամ (Արամու)

ԸՆԹԵՐՑԱՆՈՒԹՅԱՆ ՆՅՈՒԹ

ԱՍՈՐԵՍՏԱՆԻ ԱՐՔԱ ԹԻԳԼԱԹՊԱԼԱՍԱՐ I-Ը (Ք. Ա. 1114-1076 թթ.)՝ ՆԱԻՐՅԱՆ ԵՐԿՐՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

... Աշուր աստծո՝ իմ տիրոջ հրամանով արշավեցի ես Նաիրի երկրների դեմ, որոնց հեռավոր արքաները Վերին ծովի* ափերին չէին տեսել հպատակություն: Ես առաջ շարժվեցի խորդուքորդ ճանապարհներով և վտանգավոր անցումներով, որոնց էության (մասին) ոչ մի արքա նախկինում չգիտեր. (դրանք) փակված արահետներ (էին և) անհայտ հեռավոր շրջաններ... Նաիրի երկրների 23 արքաներ իրենց երկրներում իրենց մարտակառքերն ու բանակը միավորեցին (և) շարժվեցին ընդառաջ՝ պատերազմ մղելու, պայքարելու և մարտնչելու:

* Նկատի ունի Վանա լիճը:

I ԲԱԺՆԻ ԱՄՓՈՓՈՒՄ

1. Աշխարհի բոլոր ժողովուրդներն ունեն իրենց հայրենիքը: Այն սրբացվում է ժողովրդի կողմից, նրա մասին հյուսվում են առասպելներ ու լեգենդներ: Հայ ժողովուրդն այն ազգերի թվին է պատկանում, ովքեր ի սկզբանե ձևավորվել են մի որոշակի տարածքի վրա, դարեր շարունակ ապրել ու ստեղծագործել են այդտեղ:

- *Ո՞րն է հայերի հայրենիքը: Ինչպե՞ս են մեր հայրենիքն ու մեզ անվանել մեր հարևանները: Քարտեզի վրա ցոյց տվեք Հայկական լեռնաշխարհի դիրքը, բնական սահմանները, լեռներն ու լեռնաշղթաները:*

2. Հայաստանի բնակլիմայական պայմանները բազմազան են: Դա նպաստել է տնտեսության մի շարք ճյուղերի զարգացմանը, Հայաստանին բնորոշ բույսերի մշակմանը: Տնտեսության զարգացման համար բարենպաստ պայմաններ են ապահովել նաև լեռնաշխարհից սկիզբ առնող բազմաթիվ մանր ու խոշոր գետերը, ինչպես նաև լճերը: Դրանք օգտագործվել են նժողովում, նժավազնացություն կազմակերպելու նպատակով:

- *Թվարկե՛ք և քարտեզի վրա ցոյց տվեք Հայկական լեռնաշխարհից սկիզբ առնող գետերը, խոշոր լճերը: Ներկայացրե՛ք դրանց հին անվանումները: Տնտեսության ո՞ր ճյուղերն էին զարգացած Հին Հայաստանում: Թվարկե՛ք Հայկական լեռնաշխարհին բնորոշ մի քանի բույսեր և կենդանիներ:*
- *Քարտեզի վրա ցոյց տվեք Մեծ Հայքի և Փոքր Հայքի տարածքները: Քանի՞ նահանգների է բաժանված եղել Մեծ Հայքի տարածքը: Թվարկե՛ք դրանք և ցոյց տվեք քարտեզի վրա: Մեծ Հայքի ո՞ր մասն է կազմում Հայաստանի Հանրապետությունը: Որքան է ԼՂՀ տարածքը:*

3. Մարդկությունը զարգացել է հարյուրիազարավոր տարիների ընթացքում: Պատմության ամենավաղ շրջանը կոչվում է նախնադար: Այս շրջանը գիտնականները փոլերի են բաժանել ըստ այն հիմնական նյութի, որով այդ ժամանակ պատրաստում էին աշխատանքային գործիքները և զենքերը: Դարերի ընթացքում փոխվել են մարդկանց արտաքին տես-

քը, զբաղմունքը, բնակավայրը: Ի հայտ են եկել կրոնական հավատալիքներ, ձևավորվել են առաջին պետությունները:

- *Գծապատկերի տեսքով ներկայացրե՛ք նախնադարի պատմության փուլերը, տվյալ փուլում հնագույն մարդկանց հիմնական զբաղմունքները, կայանման փայրերը, այդ շրջանում կատարված գյուտերը:*
- *Ներկայացրե՛ք՝ ինչպես առաջացավ մասնավոր սեփականությունը և կատարվեց հասարակության շերտավորումը: Ե՞րբ են ստեղծվել առաջին պետությունները: Հայկական լեոնաշխարհի տարածքում նշե՛ք առաջին պետական կազմավորումը:*

4. Աշխարհի ամենաբազմանդամ լեզվաընտանիքը հնդեվրոպականն է: Այդ լեզվաընտանիքին պատկանող ժողովուրդները ունեցել են ընդհանուր նախահայրենիք: Հնդեվրոպական մայր լեզվից առաջացել են բազմաթիվ լեզուներ, այդ թվում նաև հայերենը: Այդ ժողովուրդները, աստիճանաբար տարածվելով՝ հեռացել են այլ տարածքներ և հիմնավորվել այնտեղ: Հայ ժողովուրդը մնացել է իր նախահայրենիքում և ստեղծել պետական կազմավորումներ:

- *Ո՞րն է հնդեվրոպական լեզվաընտանիքին պատկանող ժողովուրդների նախահայրենիքը: Թվարկե՛ք հնդեվրոպական լեզվաընտանիքին պատկանող մի շարք ժողովուրդների: Ի՞նչ աղբյուրներից ենք տեղեկանում, որ բոլոր այդ ժողովուրդների համար նախահայրենիքը եղել է Հայաստանը:*
- *Ներկայացրե՛ք Հայաստանի տարածքում ստեղծված վաղ պետական կազմավորումները:*

5. Պետական կազմավորումների ի հայտ գալուց ի վեր Հայաստանի տարածքը ենթարկվել է որոշակի վարչական բաժանումների: Ք. ա. III–II հազարամյակներում Հայաստանում գոյություն ունեին բազմաթիվ մանր պետական կազմավորումներ: Սակայն համահայկական թագավորությունների սկզբնավորմամբ այդ բաժանումները բազմիցս փոփոխվել են՝ մերթ միավորված են եղել մեկ միասնական պետական կազմավորման մեջ, մերթ բաժանվել են առանձին թագավորությունների, ենթարկվել վարչական ավելի մանր բաժանումների՝ աշխարհներ (նահանգներ), գավառներ:

- Ո՞րն է Հայաստանի տարածքում առեղծված առաջին պետությունը: Նրանից հետո ի՞նչ պետական կազմավորումներ են առեղծվել Հայաստանում: Ի՞նչ սկզբնաղբյուրների միջոցով ենք մենք տեղեկություններ ստացել այդ պետական կազմավորումների մասին:
- Ո՞վ է Արամը (Արամու), նրա մասին ի՞նչ է հաղորդում Մովսես Խորենացին:

ԲԱԺԻՆ
II



ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ
ՀԻՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

ԳԼՈՒԽ
IV

ՎԱՆԻ ՀԱՄԱՀԱՅԿԱԿԱՆ
ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ (ՆԱԻՐԻ, ԲԻԱՅՆԻԼԻ,
ՈՒՐԱՐՏՈՒ, ԱՐԱՐԱՏ)

§ 9. ՎԱՆԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ
ՀԻՄՆԱԴՐՈՒՄԸ

Համահայկական առաջին թագավորության հիմնադրումը: Ք. ա. II հազարամյակի վերջին և I հազարամյակի սկզբին Ասորեստանի հարձակումներն ավելի հաճախակի էին դարձել: Դա Հայկական լեռնաշխարհի պետական կազմավորումներին ստիպեց արագացնելու միավորման գործընթացը, որպեսզի կարողանան դիմակայել ընդհանուր թշնամուն:

Ք. ա. IX դարում Վանա լճի ավազանում ստեղծվեց և աստիճանաբար հզորացավ համահայկական առաջին թագավորությունը: Այն մեծ դեր է խաղացել ոչ միայն Հայաստանի, այլև համաշխարհային պատմության մեջ: Աստվածաշնչում այդ թագավորությունը հայտնի է **Արարատ** անվամբ, իսկ ասորեստանցիներն այն կոչում էին **Ուրարտու:**

Արարատյան թագավորության արքաների աստիճանաբար արձանագրություններում երկիրը կոչվում է մեկ այլ ավանդական անվամբ՝ **Նաիրի:** Իսկ տեղական լեզվով սեպագրերում այն կոչվում է **Բիայնիլի**, որը կապված է Վան անվան հետ: Այդ պատճառով պատմագիտության մեջ այս պետությունը հաճախ կոչում են **Վանի թագավորություն:**

Սարգուրի I: Ասորեստանյան արձանագրություններում Ք. ա. IX դ. վերջերին Հայաստանի հզոր արքա է հիշատակվում Սարգուրի I-ը: Նա թագավորել է Ք. ա. մոտ 835–825 թթ.: Սարգուրին հաջողությամբ դիմակայել է ասորեստանյան արշավանքներին: Հայտնի է, որ նրա զորքերը Ք. ա. 833 թվականին Հայկական Տավրոսի հարավային



Աշխարհի հնագույն՝
Ք. ա. I հազարամյակի
առաջին կեսի Բարեյոնյան
քարտեզը, որտեղ նշված
7 երկրներից մեկը
Ուրարտու–Հայաստանն է:

լանջերին հաջողությամբ պատերազմել են Ասորեստանի արքա Սալմանասար III-ի դեմ:

Ի տարբերություն Արամ Հայկազունու, որի իշխանությունը տարածվում էր Հայաստանի կենտրոնական և հյուսիսային շրջաններում, Սարդուրի I-ը հիշատակվում է որպես Հայաստանի հարավային շրջանների տիրակալ: Նրա շինարարական և ռազմական գործունեությունը կապված է Վանա լճի ավազանի և Աղձնիք աշխարհի տարածքների հետ:

Սարդուրի I-ի ձեռնարկած կարևոր քայլերը ամրապնդեցին վերելքի ուղին բռնած թագավորությունը: Իսկ նրա հաջորդների իշխանությունն ընդարձակվելով աստիճանաբար ընդգրկեց ամբողջ Հայկական լեռնաշխարհը, ապա տարածվեց նաև այլ երկրների վրա:

Տուշպա-Վանը՝ նոր մայրաքաղաք: Պատմության մեջ բազմաթիվ են դեպքերը, երբ նորաստեղծ պետությունը սկսում է հզորանալ, կարիք է զգացվում նոր, ավելի մեծ ու շքեղ մայրաքաղաքի: Այդպես եղավ նաև Վանի թագավորությունում:



Տուշպա (Տոսպ, Վան) մայրաքաղաքի հիմնադրման արձանագրություններից

Տուշպա (Տոսպ, Վան) ամրոցը Վանա լճից





Արծաթյա դուլլ՝
պաշտամունքային ոսկյա
պատկերաշերտով

Ք. ա. 830-ական թվականների վերջին Սարղուրի I-ը Վանա լճի արևելյան ափին հիմնադրեց Տուշպա (Տոսպ, Վան) մայրաքաղաքը: Լճափին բարձրացող հսկայածավալ բնական ժայռի վրա նա կառուցեց բարձր պարիսպներով ու հզոր աշտարակներով անմատչելի մի ամրոց: Մայրաքաղաքի շինարարությունը և շքեղացումը շարունակվեց նաև հետագա արքաների օրոք: Որպես բացառիկ պատիվ՝ նրանք իրենց կոչում էին «տերը Տուշպա քաղաքի»:

Տուշպա (Տոսպ) մայրաքաղաքի հիմնադրման կապակցությամբ **Սարղուրի I-ը** թողել է մի քանի արձանագրություն: Նա ներկայանում է որպես «մեծ արքա, հզոր արքա, տիեզերքի արքա, արքաների արքա, Նաիրի երկրի արքա...»: Այս հզոր տիտղոսաշարը նրան էր անցել հաղթողի իրավունքով՝ Ասորեստանի նկատմամբ տարած հաղթանակի շնորհիվ:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Երբ է ստեղծվել Վանի թագավորությունը: Ո՞րն էր դրա ստեղծման գլխավոր պատճառը:
2. Ուրիշ ի՞նչ անուններով է հայտնի Վանի թագավորությունը:
3. Սկզբնական շրջանում ի՞նչ տարածք էր զբաղեցնում Ուրարտուն:
4. Երբ է իշխել և ինչո՞վ է հայտնի Սարղուրի I-ը:
5. Ո՞վ և նրբ է հիմնել Տուշպա (Տոսպ, Վան) մայրաքաղաքը:
6. Փորձե՞ք ներկայացնել Սարղուրի I-ի պատմական կերպարը:

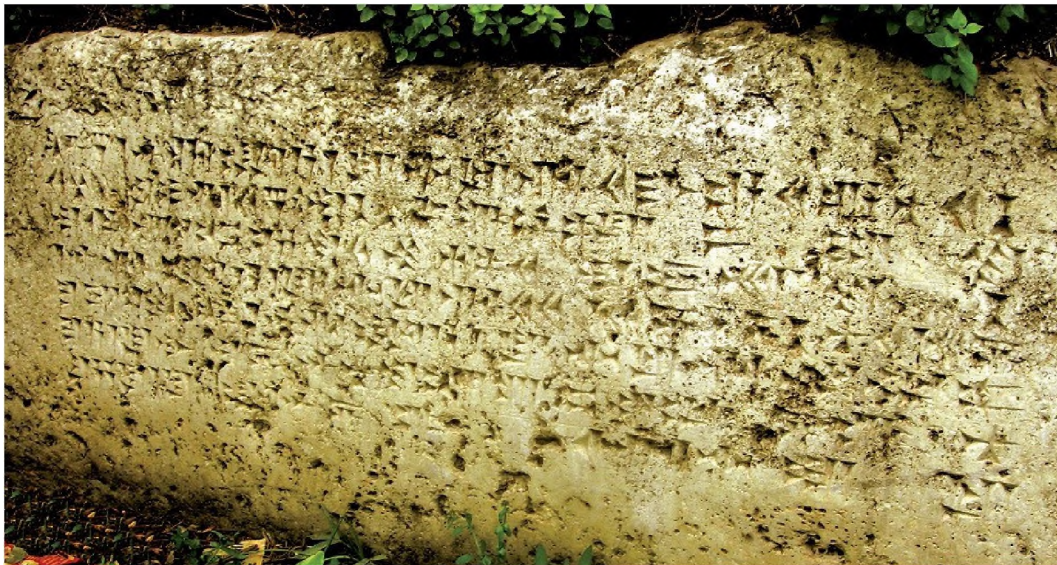
ՆՈՐ ՀԱՍԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Բիայնիլի, Վանի համահայկական թագավորություն, Սարղուրի I, Տուշպա (Տոսպ, Վան), «մեծ արքա, հզոր արքա, տիեզերքի արքա, արքաների արքա, Նաիրի երկրի արքա»

ԸՆԹԵՐՅԱՆ ՈՒԹՅԱՆ ՆՅՈՒԹ

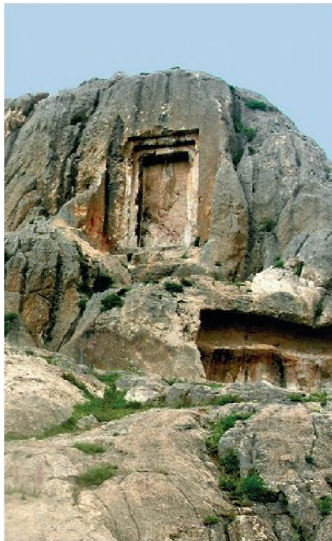
ՍԱՐԴՈՒՐԻ Ի-Ի ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ՝ ՏՈՒՇՊԱ-ՎԱՆ ՄԱՅՐԱՔԱՂԱՔԻ ՀԻՄՆԱԴՐՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

Արձանագրությունը Սարդուրիի՝ Լուֆիպրիի որդու՝ մեծ արքայի, հզոր արքայի, տիեզերքի արքայի, Նահիրիի արքայի, որին հավասարը չկա, զարմանահրաշ հովվի, (որ) չի վախենում կովից, արքայի, որ ենթարկում է անհնազանդներին: Սարդուրին՝ Լուֆիպրիի որդին, արքան (է) արքաների, որը բոլոր արքաներից հարկ վերցրեց: Սարդուրին՝ որդին Լուֆիպրիի, ասում է այսպես. «Ես քարերն այս Ալնիունու քաղաքից բերեցի, ես պարիսպն այս կառուցեցի»:



Տուշպա (Վան) մայրաքաղաքի հիմնադրման արձանագրություններից

§ 10. ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՀԶՈՐԱՑՈՒՄԸ



«Մհերի դուռը», որտեղ արձանագրված է Վանի թագավորության դիցարանը



Բրոնզե թիթեղ՝ Խաղի աստծու երկրպագության տեսարանով, Վանի շրջան

Իշպուհինի արքան: Ասորեստանի նվաճողական քաղաքականությունը գնալով ավելի սպառնալի էր դառնում: Մի կողմից՝ ընդհանուր թշնամուց վտանգը, մյուս կողմից՝ բնակիչների ազգակցությունն արագացրին ողջ Հայաստանը մեկ միասնական պետության մեջ համախմբելու գործընթացը:

Սարգուրի I-ին հաջորդեց նրա որդի **Իշպուհինին** (**Ք. ա. մոտ 825–810 թթ.**): Վանի թագավորության հզորացման և ողջ Հայաստանի միավորման գործում կարևոր դեր խաղացին Իշպուհինի արքայի սկսած և նրա որդի Մենուայի կողմից շարունակված բարեփոխումները:

Հատկապես կարևոր էին ռազմական բարեփոխումները: Հասարակ ժողովրդից կազմավորված նախկին աշխարհագորր փոխարինվեց արհեստավարժ, ըստ զորատեսակների բաժանված բանակով: Անցկացվեց գործի վերազինում: Ստեղծվեց ամրոցների մեծ ցանց:

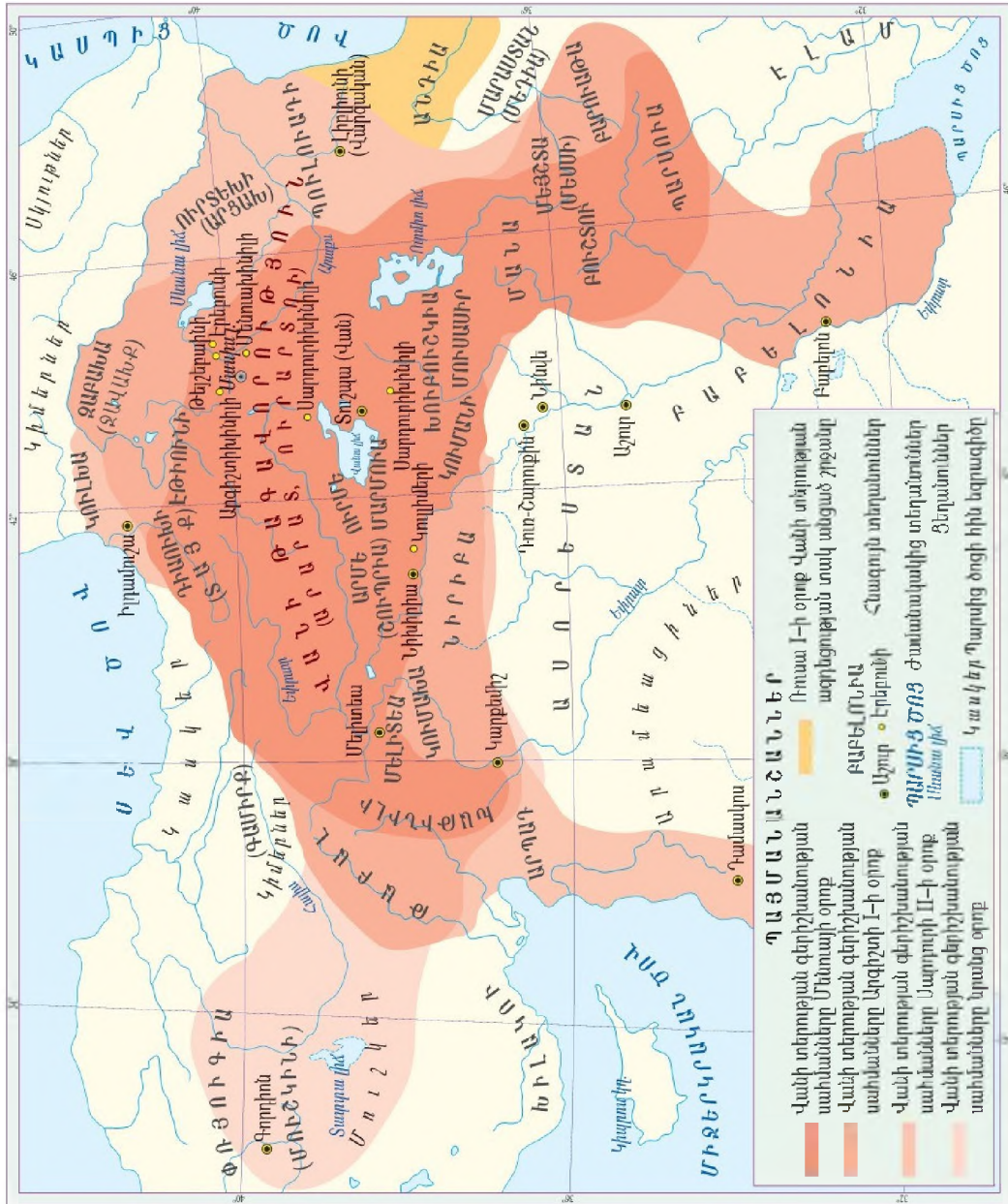
Բացառիկ նշանակություն ունեցավ կրոնական բարեփոխումը: Ողջ պետության համար ստեղծվեց միասնական դիցարան: Դա արձանագրվել է «Մհերի դուռ» կոչվող ժայռի վրա՝ Վանի մոտ:

Կարևոր էր նաև տեղական սեպագրի ստեղծումը (մինչ այդ օգտագործվում էր ասորեստանյան սեպագիրը ասուրերեն):

Այդ բարեփոխումների շնորհիվ երկիրն ամրապնդվեց և ուժեղացավ: Զգալիորեն ընդլայնվեցին թագավորության սահմանները: Իշպուհինի օրոք թագավորությանը միացվեց սահմանակից Մանա երկիրը, Արդինի-Մուսասիր քաղաքը: Վերջինս դարձավ գերագույն աստված Խաղիի պաշտամունքի գլխավոր կենտրոնը:

Երկրի հզորացումը Մենուայի օրոք: Մենուայի գահակալության շրջանում (**Ք. ա. մոտ**

ՎԱՆԻ ՏԵՐԻՎԱԿԱԳՏ ՎԱՐԻԻ





Կավամաններ Վանի թագավորության հնավայրերից

810–786 թթ.) Վանի թագավորությունը ավելի է հզորանում: Դրան նպաստեց երկրի տնտեսական առաջընթացը: Վանա լճի արևելքում կառուցվեց **72 կմ երկարությամբ ջրանցք**, որը ժողովրդի մեջ հայտնի է «**Շամիրամի ջրանցք**» անունով:

Մենուա արքայի հաղթարշավների շնորհիվ Հայկական լեռնաշխարհի մեծագույն մասը միավորվում է մեկ կենտրոնացված պետության մեջ: Իսկ Հայաստանի հյուսիսային շրջանների իշխանությունները ընդունում են նրա գերիշխանությունը և պարտավորվում վճարել հարկեր:

Մենուա արքան իր գերիշխանությունն է հաստատում Ուրմիա լճի ավազանից շատ հարավ և Եփրատ գետից արևմուտք: Նա նաև վերահսկողություն է սահմանում Զագրոսյան լեռներով դեպի արևելք և դեպի Փոքր Ասիա տանող գլխավոր ճանապարհների վրա: Մենուան հաղթանակներ է տանում Առաջավոր Ասիայի այդ ժամանակվա հզոր տերության՝ Ասորեստանի նկատմամբ:

Այս ամենի արդյունքում Վանի թագավորությունը վերածվեց տարածաշրջանի հզոր պետության:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ինչ գործոններ նպաստեցին Հայաստանը մեկ միասնական պետության մեջ համախմբելուն:
2. Պատմե՞ք Իշպուհնի արքայի օրոք սկսված և Մենուայի օրոք շարունակված բարեփոխումների մասին:
3. Ինչ է «Մեների դուռը»: Ինչ գիտեք Արդինի–Մուսասիրի մասին:
4. Ե՞րբ է գահակալել Մենուան:
5. Ո՞վ է կառուցել «Շամիրամի ջրանցքը», ինչ գիտեք այդ մասին:
6. Ներկայացրե՞ք Մենուա արքայի գերիշխանության սահմանները:

ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔ

Կազմե՛ք Վանի թագավորության արքաների ժամանակագրական աղյուսակը:

ՆՈՐ ՀԱՍԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Իշպուհինի, Մենուա, «Միերի դուռ», Արդինի-Մուսասիր, «Շամիրամի ջրանցք», տարածաշրջանի հզոր պետություն

ԸՆԹԵՐՑԱՆՈՒԹՅԱՆ ՆՅՈՒԹ

ՁԻՈՒ ՑԱՏԿԻ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՄՐՑԱՆԻՇԻ (ՌԵԿՈՐԴԻ) ՍԱՀՄԱՆՈՒՄ

«Խալդյան զորությամբ Մենուա Իշպուհնորդին ասում է. «Հենց այս տեղից Արծիբի անունով նծույզը Մենուայի տակ ցատկեց քսաներկու կանգուն»: Մենուան ասում է. «Ով այս արձանագրությունը տեղահանի, թո՛ղ ոչնչացնեն Խալդին, Թեյշեբան, Շիվինին, նրա ընտանիքն (ու) ժառանգությունն արևի տակից»:

Վանի տիրակալները հաճախ էին կազմակերպում ռազմամարզական միջոցառումներ: Այս արձանագրությամբ Մենուա արքան հավերժացրել է այդպիսի մի միջոցառման ժամանակ գրանցված բացառիկ արդյունքը:

Կանգունը հավասար էր 51,8 սմ-ի, այսինքն՝ քսաներկու կանգունը կլինի 11 մ 39 սմ: Մենուայի Արծիվ (Արծիբի) նծույզի սահմանած մրցանիշը (ռեկորդը) պահպանվել է 28 դար՝ մինչև 1975 թ., երբ գերմանացի Կ. Բերգմանն իր Սվինգեր նծույզով ցատկեց 12 մ 16 սմ:



Ձիու արձանի գլուխ
Կարմիր բլուրից

§ 11. ՎԱՆԻ ԱՇԽԱՐՀԱԿԱԼ ՏԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ



Արգիշտի I-ի
արձանագրությանը
ստղավարտ

Արգիշտի I աշխարհակալ արքան: Վանի տերությունը Արգիշտի I-ի օրոք (-Ք. ա. 786–764 թթ.) հասավ աննախադեպ հաջողությունների: Նրա թագավորությունն ընդգրկում էր ոչ միայն Հայաստանը, այլև զգալի տարածքներ նրա սահմաններից դուրս:

Արգիշտի I-ը հեռավոր արշավանքներից մեկի ժամանակ **գրավեց Բաբելոնիան:** Դրանով նա երեք կողմից՝ հյուսիսից, արևելքից և հարավից, արցանի մեջ վերցրեց Ասորեստանը: Ասորեստանյան երբեմնի հզոր տերությունը սարսափի մեջ էր: Դրա մասին է վկայում նրա զորքերի գերազույն հրամանատարի խոստովանությունը: Նա հայոց մեծ տիրակալին բնութագրում է այսպես՝ «...անունն անգամ ահարկու է որպես ծանր հողմ, նրա ուժերը մեծաքանակ են»:

Շատ ավելի մեծ է եղել Արգիշտի I-ի քաղաքական ազդեցության ոլորտը, որի մասին պատկերացում են տալիս հնագիտական պեղումները:

Ռոմանկար Էրեբունի
հնավայրից





Էրեբունիի հիմնադրման մասին Արգիշտի I-ի արձանագրությունը, այլ կերպ ասած՝ Երևանի ծննդյան վկայականը

Մասնավորապես, Հյուսիսային Կովկասում հայտնաբերվել է Արգիշտի I-ի անվամբ սեպագիր արձանագրությանը սաղավարտ, որը պահվում է Բեռլինի առաջավորասիական թանգարանում: Նույնպիսի սաղավարտներ են հայտնաբերվել նաև Արխագիայում, Օսիայում և Գուգարքի Թռեղք գավառում:

Արգիշտի I-ը հիմնեց բազմաթիվ նոր բնակավայրեր: **Դրանցից նշանավոր էր Ք.ա. 782 թ. Արին բերդ բլրի վրա կառուցված քաղաք-ամրոց Էրեբունին:** Այն Հայաստանի ներկայիս մայրաքաղաք Երևանն է:

Վեց տարի անց Արարատյան դաշտում արքան հիմնեց նոր քաղաք-ամրոց՝ **Արգիշտիսինիլին** (հին մայրաքաղաք Արմավիրի հարևանությամբ): Դրանք դարձան Արգիշտի I-ի տերության հյուսիսային գլխավոր հենակետերը:

Ամփոփելով Արգիշտի I-ի աշխարհակալության մասին մեր տեղեկությունները՝ տեսնում ենք, որ նրա գերիշխանությունը տարածվել է բուն թագավորության սահմաններից շատ հեռու՝ մինչև Փոքր Ասիա և Պարսից ծոց (Բաբելոնիան ներառյալ): Իսկ նրա քաղաքական ազդեցության ոլորտները ձգվել են մինչև Հյուսիսային Կովկաս և Զագրոսի կենտրոնական շրջաններ:

Չորս ծովերի տերությունը: Համահայկական թագավորության հզորացումը շարունակվում է

«Խաղյան մեծությամբ Արգիշտին՝ Մենուայի որդին, այս ամրոցը հոյակապ կառուցեց: Հաստատեցի Էրեբունի անունը՝ Բիայնիլի (երկրի) գորությունը լուլուական (=բարբարոսական) ցեղերի մեջ ամրապնդելու (համար): Արգիշտին ասում է. «Հողն ամայի էր: Հզոր մեծագործություններ կատարեցի այնտեղ»:

Խաղյան մեծությամբ Արգիշտին՝ Մենուայի որդին, արքա (է) հզոր, արքա մեծ, արքա Բիայնիլի երկրի, տերը Տուշպա քաղաքի»:



Խալդի աստվածն առյուծի վրա
Ռումանկար, Էրեբունի,
Ք. ա. VIII դ.

նան հաջորդ արքա **Սարգսրի II-ի օրոք** (Ք. ա. 764–735 թթ.): Նրա գահակալման շրջանում **Վանի տերությունն ունեցել է տարածքային ամենամեծ աճը:**

Հյուսիսում նրա տիրապետությունը հասնում էր Սև ծով՝ ներառելով Կուլիսա (Կուլխիդա) երկիրը: Տերության հյուսիսարևելյան սահմանը հասնում էր Կուր գետին. առաջին անգամ սեպագիր արձանագրություններում Արցախը (Ուրտեխի անվամբ) հիշատակում է Սարգսրի II-ը: Արևելքում տերության սահմանը հասնում էր Կասպից ծով, իսկ արևմուտքում՝ Փոքր Ասիա: Սարգսրի II-ը հարավում վերագրավեց Բաբելոնիան՝ ամրապնդելով սահմանը մինչև Պարսից ծոց, իսկ հարավ-արևմուտքում տիրեց Դամասկոսի թագավորությանը: Չորս ծովերի միջև ստեղծվում է հզոր մի տերություն:

Այսպիսով՝ Արգիշտի I-ի և Սարգսրի II-ի օրոք Վանի թագավորությունն Առաջավոր Ասիայի ամենաուժեղ պետությունն էր:

Էրեբունի հնավայրի
ներկայիս տեսքը վերևից



ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ինչպե՞ս է քնորոշում Արգիշտի I-ին Ասորեստանի զորքերի գերագույն հրամանատարը:
2. Ներկայացրե՞ք Վանի տերության սահմանները Արգիշտի I-ի օրոք:
3. Ի՞նչ կարևոր հենակետ-քաղաքներ կառուցեց Արգիշտի I-ը պետության հյուսիսում: Ո՞ր թվականին է հիմնել Արգիշտիխինիլին:
4. Մինչև ո՞ր էին ձգվում Արգիշտի I-ի քաղաքական ազդեցության ոլորտները:
5. Ի՞նչ ընդգրկում ուներ Վանի տերությունը Սարգուրի II-ի օրոք:
6. Համեմատե՞ք Արգիշտի I-ի և Սարգուրի II-ի նվաճումները:

ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔ

Շարունակե՛ք լրացնել ժամանակագրական աղյուսակը:

ՆՈՐ ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ՀԱՍԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Արգիշտի I, Էրեբունի, Արգիշտիխինիլի, Սարգուրի II, «Չորս ծովերի տերություն»

ԸՆԹԵՐՑԱՆՈՒԹՅԱՆ ՆՅՈՒԹ

**ՍԱՐԴՈՒՐԻ II-Ի ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ՝ ՄԱՆԱ,
ԲԱԲԵԼՈՆԻԱ ԵՎ ԲԱՐՈՒԱԹԱԵՐԿՐՆԵՐԻ ԳՐԱՎՄԱՆ ՄԱՍԻՆ**

Խալդին արշավեց, սեփական զենքին ենթարկեց Մանա երկիրը, զգեստեց Սարգուրի Արգիշտորդու առջև: Խալդին զորեղ (է), Խալդյան զենքն իմ զորեղ (է):

Արշավեց Սարգուրի Արգիշտորդին: Սարգուրին ասում է. «Արշավեցի Բաբիլու(նի) երկրի վրա: Գրավեցի Բաբիլու(նի) երկիրը: Կտրում էի մինչև Բարուաթա (երկիրը)»: Խալդյան մեծությամբ Սարգուրին ասում է. «Գրավեցի երեք ամրոց, (որ) ամրացված էին, կովում գրավեցի: Քսաներեք քաղաք մեկ օրում նվաճեցի: Ամրոցներն ավերեցի, քաղաքներն այրեցի, երկիրը յուրացրի»...

§ 12. ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՊԱՅՔԱՐՆ ԱՐՏԱՔԻՆ ՈՒԺԵՐԻ ԴԵՄ



Արգիշտի I-ի օրոք կատարված արձանագրությամբ սահմանադրված և Սարգուրի II-ի ժամանակաշրջանի արձանագրությամբ վահան

Մրցակցություն գերիշխանության համար: Մեր պատմության մեջ ավելի փառաբանված է Արգիշտի I-ը, քան նրա հաջորդ Սարգուրի II-ը, թեպետ վերջինս ավելի մեծ տարածքներ է նվաճել: **Պատճառն այն է, որ Արգիշտի I-ը մինչև վերջ մնաց անպարտելի,** իսկ Սարգուրի II-ն իր գահակալության վերջին շրջանում անհաջողություններ ունեցավ:

Ասորեստանը շրջափակման ենթարկելու և ոչնչացնելու Վանի տերության ծրագրերը, որ մշակել էին Արգիշտի I-ն ու Սարգուրի II-ը, լիարժեք չիրականացան: Ասորեստանի արքա Թիգլաթպալասար III-ը Ք. ա. 743 թ. Սիրիայի տարածքում կասեցրեց Սարգուրի II-ի առաջխաղացումը դեպի հարավ: Դրանով Ասորեստանը փրկվեց լիակատար շրջափակման մեջ ընկնելուց:

Իսկ ութ տարի անց՝ **Ք. ա. 735 թ.**, Ասորեստանի արքան **արշավանք ձեռնարկեց դեպի Տուշպա-Վան:** Թեպետ նա մայրաքաղաքը գրավել չկարողացավ, սակայն այդ արշավանքով Ասորեստանը վերականգնեց նախկին դիրքերը՝ Վանի տերության հետ դառնալով Առաջավոր Ասիայի երկու հզորագույն տերություններից մեկը:

Ասորեստանի դիրքերն ամրապնդեց նաև Սարգոն II-ը: Նա հաջողությամբ օգտագործեց **կիսմերների** ռազմաշունչ ցեղերի ասպատակությունները, որոնք Վանի թագավորություն էին ներխուժել հյուսիսից:

Հայտնվելով երկու ճակատով հարձակվող թշնամիների օղակում՝ **Ք. ա. 714 թ.** Վանի տերության արքա **Ռուսա I-ն անհաջողություններ ունեցավ:** **Սարգոն II-ն** այդ տարի հարձակվեց Արդինի-Մուսասիրի գլխավոր տաճարի վրա և կողպատեց այն: Նա տաճարից առգրավեց մի քանի



Ցլի գլուխներով կավանոթ Կարմիր բլուրից, Ք. ա. VIII-VII դդ.



Կավե սալիկներ՝ մեհենագիր (հիերոգլիֆ) և սեպագիր արձանագրություններով

տոննա կշռող ոսկյա և արծաթյա արձաններ, թանկարժեք իրեր, հսկայական քանակությամբ մետաղյա զենք ու զինամթերք:

Վանի թագավորությունը Ռուսա II-ի օրոք:

Վանի թագավորությունը շարունակեց մնալ Առաջավոր Ասիայի հզոր տերություններից մեկը նաև Ռուսա I-ի հաջորդների՝ Արգիշտի II-ի և Ռուսա II-ի օրոք՝ մինչև Ք. ա. VII դարի կեսերը: Հատկապես նշանավոր էին **Ռուսա II-ի** գահակալության տարիները (**Ք. ա. 685–645 թթ.**): Նա հաջողություններ արձանագրեց հատկապես դեպի արևմուտք կատարած արշավանքների ժամանակ:

Ռուսա II-ը բարեկամական և դաշնակցային հարաբերություններ հաստատեց կիմերների հետ և նպաստեց նրանց՝ Փոքր Ասիայի արևելք տեղափոխվելուն: Կապադոկիայի տարածքը միջնադարյան հայկական աղբյուրներում կիմերների անունով կոչվել է **Գամիրք**:

Նա կարողացավ Փոքր Ասիայի տարածքից կիմերներին ուղղել Ասորեստանի դեմ: Փաստորեն, դիվանագետ արքան ոչ միայն կարողացավ կանխարգելել կիմերների հարձակումներն իր երկրի վրա, այլև նրանց դարձրեց իրեն դաշնակից, ապա ուղղեց իր թշնամու՝ Ասորեստանի դեմ:

Ռուսա II-ը կատարել է նաև բազմաթիվ շինարարական աշխատանքներ: Ներկայիս Երևանի



Վանի թագավորության շրջանի պատկերազարդ վահան



Բրոնզե կապարձ՝ արշավանքի պատկերներով

տարածքում կառուցեց **Թեյշեբաինի (Կարմիր բլուր)** քաղաքը: Այն նվիրված էր ռազմի ու քաջությանն աստված Թեյշեբային:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ասորեստանի զորքաներին հաջողվեց վերականգնել իրենց տերության դիրքերն Առաջավոր Ասիայում:
2. Սարգոն II-ը նոր է կողոպտել Արդինի-Մուսասիրի տաճարը:
3. Հատկապես զորք կողմ էր ուղղված Ռուսա II-ի նվաճողական քաղաքականությունը:
4. Ովքեր էին կիմերները: Ի՞նչ քաղաքականություն իրականացրեց Ռուսա II-ը կիմերների նկատմամբ:
5. Ի՞նչ գիտեք Թեյշեբաինի քաղաքի մասին:

ՆՈՐ ՀԱՄԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ

Ռուսա I, Ռուսա II, կիմերներ, Գամիրք, Թեյշեբաինի

ԸՆԹԵՐՑԱՆՈՒԹՅԱՆ ՆՅՈՒԹ

ՌՈՒՍԱ II-Ի՝ ԿԱՐՄԻՐ ԲԼՈՒՐՈՒՄ ԳՏԵՎԱԾ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻՑ ՄԵԿԸ

Խալդիին՝ տիրոջն իր, այս տաճարը կառուցեց Ռուսա Արգիշտորդին, նաև նվիրեց Խալդյան դարպասները հոյակապ Ազա* երկրի Թեյշեբաինի քաղաքի, զոհաբերեց Խալդիին: Ռուսան ասում է. «Ժայռն ամուր էր, հողը՝ ամայի, ոչ (մի) բան այնտեղ կառուցված (չէր):

Երբ ինձ Խալդին արքայություն տվեց, ելա (= բազմեցի) հայրական տեղն իմ արքայական մենաշնորհյալ(?) (և) Խալդյան այս դարպասները կառուցեցի հոյակապ: Խալդիի կողմից, Խալդյան դարպասների կողմից թող լինի ողջություն, ուրախություն, մեծություն, նաև իրավունք (և) առնական գորություն:

* Արարատյան դաշտը սեպագրում հայտնի է նաև Ազա անունով:

§ 13. ՀԱՄԱՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԱՆԿՈՒՄԸ

Վանի թագավորության թուլացումն ու անկումը: Ռուսա II-ից հետո Վանի թագավորությունն աստիճանաբար թուլացավ: Նոր արքա **Սարդուրի III-ն** ասորեստանյան արձանագրություններում հիշատակվում է միայն մեկ անգամ՝ Բ. ա. 643 թվականին:

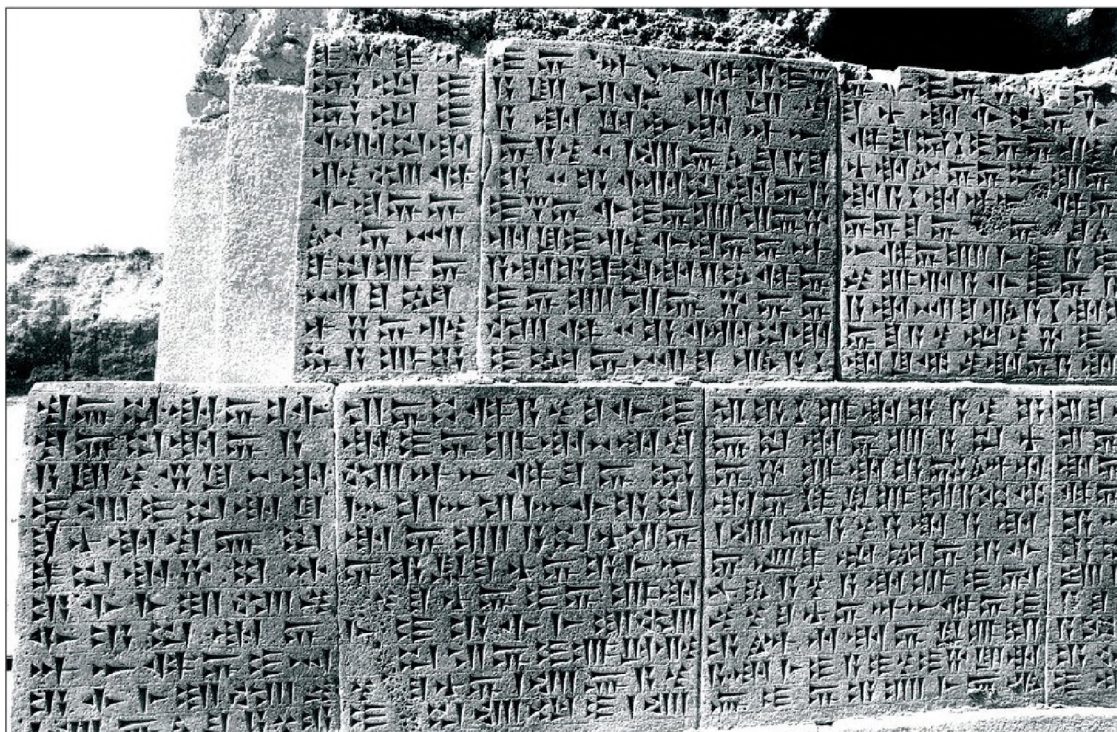
Համեմատաբար լուսաբանված է **Ռուսա III-ի** (Էրիմենայի որդու) իշխանության շրջանը: Նրա թողած արձանագրությունները հայտնաբերվել են Վանա լճի արևելյան շրջանների և Արարատյան դաշտի հնավայրերում: Դա ցույց է տալիս նաև, որ նրա օրոք պետության սահմանները նեղացել էին՝ ընդգրկելով Վանա լճի ավազանն ու Արարատյան դաշտը:

Վանի թագավորության թուլացմանը և անկմանը նպաստեցին նաև **հյուսիսից ասպատակող սկյութական ցեղերը:**



Ջարդասուրի Կարմիր բլուրից, Բ. ա. VIII-VII դդ.

Ռուսա II-ի սեպագիր արձանագրություններից

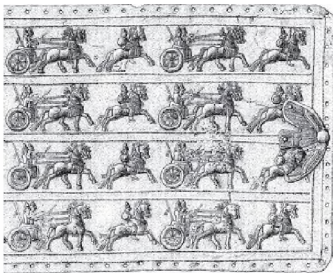




Վանի թագավորության շրջանի կրծքագարդ



Առյուծի բրոնզե արձանիկ, Ք. ա. VII դ.



Վանի թագավորության շրջանի բրոնզե գոտու հատված՝ հեծյալների պատկերներով

Թե երբ և ինչպես է անկում ապրել Վանի թագավորությունը, ստույգ հայտնի չէ: Վանի արքայատոհմից իշխանության անցումը հաջորդ արքայատոհմին կատարվել է առանց լուրջ պատերազմական գործողությունների՝ հավանաբար պալատական հեղաշրջման ճանապարհով: Դա տեղի է ունեցել մինչև Ք. ա. 609 թվականը:

Ք. ա. VII դարում Հայկական լեռնաշխարհի հարավարևմտյան մասում ձևավորվել էր հայկական նոր մեծ իշխանապետություն՝ Հայկագունի Սկայորդու գլխավորությամբ: Նրա որդի Պարույրն էլ Ք. ա. 612 թ. հռչակեց նոր թագավորություն:

Վանի թագավորության նշանակությունը Հայաստանի պատմության մեջ: Ինչպես գիտենք, Ք. ա. III–II հազարամյակներում Հայաստանի տարածքում ստեղծվել էին բազմաթիվ վաղ պետական կազմավորումներ: Դրանցից ոչ մեկը, սակայն, չէր ընդգրկում ամբողջ լեռնաշխարհի տարածքը: Այլ կերպ ասած՝ դեռևս չկային համահայկական թագավորություններ:

Այդ կարևոր խնդիրն իրականացրեց Վանի պետությունը՝ միավորելով ողջ լեռնաշխարհը մեկ համահայկական թագավորության մեջ: **Հայ ժողովուրդը՝ որպես լիակատար ընդհանրություն, իր ձևավորման ավարտին հասավ այս թագավորության օրոք:**



Բրոնզե պատկերագարդ գոտու բեկոր

Ստեղծվեց հսկայական մշակութային ժառանգություն, որը հետագա դարերի ընթացքում շարունակեց զարգանալ: Ի վերջո՝ Վանի թագավորության ժամանակ հիմնվեց համայն հայության ներկայիս մայրաքաղաքը՝ Էրեբունի-Երևանը:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱԼՔՆԵՐ

1. Հյուսիսից արշավող ինչ ցեղերի դեմ է պայքարել Վանի թագավորությունը:
2. Երբ է Սարգուրի III-ը հիշատակվում ասորեստանյան արձանագրություններում:
3. Ովքեր են Վանի թագավորության վերջին հայտնի արքաները:
4. Երբ է անկում ապրել Վանի թագավորությունը:
5. Ներկայացրե՞ք Վանի թագավորության նշանակությունը Հայաստանի պատմության մեջ:

ՆՈՐ ՀԱՍԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Սարգուրի III, Ռուսա III, սկյութներ, Հայկազունի Սկայորդի, Պարույր, հայ ժողովրդի ձևավորման ավարտ



Ջինվորի բրոնզե արձանիկ,
Ք. ա. I հազ. առաջին կես

§ 14. ՀԱՅԿԱԶՈՒՆՆԵՐԻ ՆՈՐ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ Ք. Ա. VII-VI ԴԱՐԵՐՈՒՄ

Պարույր Խահապետը՝ Հայոց թագավոր: Ինչպես արդեն ասվել է, Ք. ա. IX դ. կեսերին Հայկական լեռնաշխարհի կենտրոնական և հյուսիսային շրջաններում իշխում էր Հայկազունների ավագ ճյուղի ներկայացուցիչ Արամը: Ք. ա. IX դարի վերջին և Ք. ա. VIII դարի սկզբին Հայաստանի ողջ տարածքն իր իշխանության տակ միավորեց մեկ այլ հայկական արքայատոհմ, որի մայրաքաղաքը Տուշպա-Վանն էր:

Ըստ Մովսես Խորենացու՝ **Հայկազունների ավագ ճյուղի ներկայացուցիչ Սկայորդին** իշխանություն է ստեղծում **Հայաստանի հարավարևմուտքում:** Նա այնքան էր ուժեղացել, որ Ք. ա. 681 թ., առանց վարանելու, ապաստան է տալիս Ասորեստանի թշնամիներին:

Վանի թագավորության թուլացմանը զուգընթաց, **Ք. ա. VII դարի երկրորդ կեսին**, Սկայորդու որդի **Պարույրի գլխավորությամբ** հզորա-

«Նինվեի անկումը»
Հեղինակ՝ Ջոն Մարտին,
1829 թ.



նում էր այս իշխանությունը: Պարույրը տիրում էր Վանա լճից մինչև Եփրատ ընկած ողջ տարածքին: Նա դաշինք կնքեց Մարաստանի և Բարեղունիայի հետ՝ ընդդեմ Ասորեստանի:

Ք. ա. 612 թ. դաշնակիցների զորքերը գրավեցին Ասորեստանի մայրաքաղաք Նինվեն: Դրան մասնակցելու համար **Պարույրը թագադրվեց Մարաստանի արքայի կողմից և ճանաչվեց Հայաստանի թագավոր:**

Երվանդ I Սակավակյաց:

Ք. ա. 580–570–ական թթ. Պարույրի հաջորդներից նշանավոր դարձավ **Երվանդ I Սակավակյացը:** Վերջինիս անունով էլ Հայկազունների արքայատոհմի նոր ճյուղը պատմագիտության մեջ կոչվում է Երվանդական կամ Երվանդունի:

Երվանդ Սակավակյացն ուներ **40 000 հետևակ (հետիոտն)** և **8000 հեծյալ (ձիավոր)** զորք: Այն ժամանակներում դա բավական մեծ ուժ էր: Նրա օրոք թագավորության սահմանները հյուսիս–արևելքում հասնում էին Կուր գետ և Սև ծով, արևելքում՝ Մարաստան, հարավում՝ Հյուսիսային Միջագետք, իսկ արևմուտքում՝ Կապադովկիա: Այսպես ձևավորվեց համահայկական երկրորդ թագավորությունը:

Տիգրան I Երվանդյան: Երվանդ Սակավակյացին հաջորդեց որդին՝ **Տիգրան I Երվանդյանը** (**Ք. ա. 570–525 թթ.**): Մովսես Խորենացին նրան համարում է **Հայկից և Արամից հետո ամենաբազ Հայկազունին:** Հույն պատմիչ Քսենոփոնը տեղեկացնում է, որ Տիգրանն աշակերտել էր մի փիլիսոփայի, և աչքի էր ընկնում իր իմաստությամբ ու տաղանդով:

Այդ ժամանակ **Հայաստանի գլխավոր հակառակորդը Մարաստանն էր:** Տիգրան I-ն աջակցեց պարսից արքա **Կյուրոս Մեծին**, և **Ք. ա. 550 թ.** նրանք տապալեցին Մարաստանի տերությունը:



Արծաթյա ստյակներ
Արին բերդից,
Ք. ա. VI–V դդ.



Ոսկյա կրծքագարդ
Արմավիրից, Ք. ա. VI–V դդ.



«Տիգրանուհին հարսնության է գնում Մարաստանի Ածղահակ թագավորին»
Հեղինակ՝ Խաչատրի Ալաբաբեյան, 1885 թ.

Կյուրոս Մեծը ստեղծեց պարսկական տերությունը, որը մինչ այդ գոյություն ունեցած աշխարհակալ տերություններից ամենամեծն էր (հայտնի է Աքեմենյան տերություն անունով): Վերջինիս սահմանները Միջերկրական ծովից և Եգիպտոսից ձգվում էին մինչև Հնդկաստան:

Կյուրոս Մեծի գլխավոր դաշնակիցն էր Տիգրան I-ը: **Նրա իշխանությունը բուն Հայաստանից բացի տարածվում էր նաև Կապադովկիայի, Վրաստանի և Աղվանքի վրա:** Հայաստանն արտոնյալ դիրք ուներ Կյուրոս Մեծի տերության մեջ, որը պահպանվեց մինչև Ք. ա. 522 թվականը:

Տիգրան Երվանդյանին հաջորդեց նրա ավագ որդի Վահագնը: Նրան անվանակոչել էին ի պատիվ ռազմի և քաջության աստված Վահագնի:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ինչ է հաղորդում Մովսես Խորենացին Սկայորդու մասին:
2. Ո՞վ է Պարույր Հայկազունին:
3. Ներկայացրե՛ք նրա գործունեությունը:
4. Ինչ անուն է ստացել Հայկազունների նոր ճյուղը: Ինչո՞ւ:
5. Նկարագրե՛ք Երվանդ Սակավակյացի թագավորությունը:
6. Ե՞րբ է գահակալել Տիգրան I Երվանդյանը: Ինչո՞ւ նա օգնեց Կյուրոս Մեծին:
7. Ներկայացրե՛ք Տիգրան Երվանդյանի թագավորության սահմանները:

ՆՈՐ ՀԱՍԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ

Մարաստան, Երվանդ I Սակավակյաց, Հայկազուն–Երվանդականներ, համահայկական երկրորդ թագավորություն, Տիգրան I Երվանդյան, Կյուրոս Մեծի տերություն

ԸՆԹԵՐՑԱՆՈՒԹՅԱՆ ՆՅՈՒԹ

ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՑԻՆ՝ ՏԻԳՐԱՆ ԵՐՎԱՆ ԴՅԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

Նա մեր թագավորներից ամենահզորը և ամենախոհեմն էր և բոլոր նրանցից քաջ: Նա Կյուրոսին աջակից եղավ Մարաց իշխանությունը տապալելու... և մեր բնակության սահմաններն ընդարձակելով՝ հասցրեց մինչև հին բնակության սահմանների ծայրերը. բոլոր իր ժամանակակիցներին նախանձելի եղավ, իսկ հետո եկողներին ցանկալի՝ թե՛ ինքը և թե՛ իր ժամանակը:

Նա ամեն քանի մեջ արդարադատ և հավասարասեր կշեռք ունենալով՝ ամեն մեկի կյանքը կշռում էր իր մտքի լծակով, չէր նախանձում լավագույններին, չէր արհամարհում նվաստներին, այլ աշխատում էր ընդհանրապես ամենքի վրա տարածել իր խնամքի զգեստը:

§ 15. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԱՔԵՄԵՆՅԱՆ ՏԵՐՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄՈՒՄ



Դարեհ I-ի բարձրաքանդակը Պերսեպոլիսում

Հայերի պատկերաքանդակ Պերսեպոլիսում

Բեհիսթունյան արձանագրությունը Հայաստանի մասին: Պարսկական տերության մեջ Ք. ա. 522 թ. սկսվեցին գահակալական կոիվներ: Դրանք ավարտվեցին Աթեմենյան տոհմի ներկայացուցիչ Դարեհի հաղթանակով (նրա տոհմի անունից էլ տերությունը կոչվել է Աթեմենյան): **Դարեհ I-ի դեմ ապստամբեցին տերության կազմում գտնվող բազմաթիվ երկրներ:** Հայաստանը չձանաչեց Դարեհի իշխանության օրինականությունը:

Դարեհ I-ը պատերազմներ սկսեց իր հակառակորդների դեմ: Դրանց մասին է պատմում նրա թողած **Բեհիսթունյան եռալեզու արձանագրությունը:** Այդ արձանագրության պարսկերեն մասում Հայաստանը կոչվում է **Արմինա, Էլամերենում՝ Հարմինույա, իսկ բաբելերենում՝ Ուրարտու:**

Եթե Դարեհ I-ը մյուս երկրները կարողանում էր նվաճել առանց դժվարության, ապա դեպի Հայաստան պահանջվեց հինգ արշավանք: Եվ միայն հինգերորդ արշավանքից հետո հայերն ընդունեցին Դարեհի գերիշխանությունը:



ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ Ք. Ա. 522-521 ԹԹ.



Նույն արձանագրությունը հաղորդում է, որ «հայազգի Արախան՝ Խալդիտայի որդին» էր ղեկավարում Դարեհի դեմ Բաբելոնի ապստամբությունը, որը նույնպես ձնշվեց:

Հայաստանը Արեւմեայան տերության կազմում: Ք. ա. 521 թվականից Հայաստանը թեև Արեւմեայանների գերիշխանության տակ էր, սակայն ուներ որոշակի արտոնություններ: **Հայաստանում շարունակում էին իշխել Հայկազուն-Երվանդականները:** Նրանք հատում էին սեփական դրամ և վայելում լիակատար ներքին ինքնավարություն:

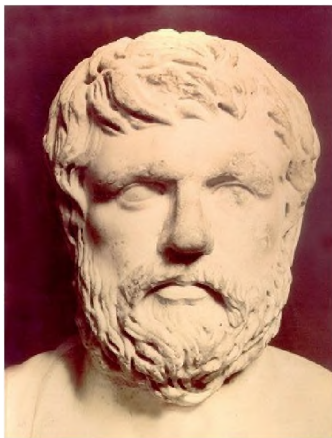
Արեւմեայան տերությունը **Ք. ա. 520 թ. բաժանվեց քսան վարչական մեծ միավորների՝ սատրապությունների:** Հայաստանը կազմում էր XIII սատրապությունը: Նա այդ կարգավիճակով Արեւմեայան տերության կազմում մնաց մինչև Ք. ա. 331 թվականը:

Հույն զորավար և պատմիչ Քսենոփոնը Ք. ա. 401 թ. անցել էր Հայաստանի տարածքով: Նա տեղեկացնում է, որ այդ ժամանակ Հայաստանի սատրապն էր **Երվանդ (Օրոնտես) II-ը:** Վերջինս բարձր դիրք էր զբաղում տերության մեջ: Եր-



Երվանդ II-ի
ոսկեդրամներից

Աշխարհի քարտեզն՝ ըստ
Ք. ա. V դ. հույն ականավոր
պատմիչ Հերոդոտոսի



Քսենոփոնի կիսանդրին

վանդ II-ը հասել է սեփական պատկերով ոսկե, արծաթե և պղնձե դրամներ:

Ըստ Քսենոփոնի՝ Հայաստանի արևմտյան մասն ուներ իր կառավարիչը՝ **Տիրիբազ** անունով: Նա ենթարկվում էր Երվանդ II-ին: Ամեն գյուղ ուներ իր գյուղապետը: **Քսենոփոնը նկարագրում է Հայաստանը որպես հարուստ տնտեսության և հյուրընկալ ժողովուրդ ունեցող երկիր:** Պատմիչի վկայությամբ չկար մի տուն, որտեղ իրենց չհյուրասիրեին բազմապիսի խմիչքներով ու մսեղեն կերակուրներով: **Հույն հեղինակն առաջին անգամ Հայաստանում է տեսել զարեջուր:**

Ք. ա. 336 թ. Արեմենյան տերության գահին բարձրացավ նրա վերջին տիրակալ Դարեհ III-ը: Նա մինչ այդ եղել էր Հայաստանի սատրապ: Նույն թվականին Հայաստանի սատրապ է դառնում Երվանդականների տոհմից **Երվանդ (Օրոնտես) III-ը:** Նրան էր վիճակված վերականգնելու Հայաստանի անկախությունը:

ՀԱՐՅԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ո՞վ էր Դարեհ I-ը: Ինչո՞ւ Հայաստանը սկզբում չճանաչեց նրա գերիշխանությունը:
2. Ի՞նչ անուններով է հանդես գալիս Հայաստանը Բեհիսթունյան արձանագրության մեջ: Ներկայացրե՞ք Բեհիսթունյան արձանագրության տեղեկությունները Հայաստանի ու հայերի մասին:
3. Ի՞նչ գիտեք Աքեմենյան տերության XIII սատրապության մասին:
4. Ո՞վ էր Քսենոփոնը: Ի՞նչ տեղեկություններ է նա հաղորդում Հայաստանի մասին:
5. Ի՞նչ պաշտոն է զբաղեցրել Դարեհ III-ը նախքան Աքեմենյան տիրակալ դառնալը:
6. Ո՞վ էր Երվանդ III-ը:

ՆՈՐ ՀԱՍԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Աքեմենյան տերություն, Դարեհ I, Բեհիսթունյան արձանագրություն, Արմինա, Հարմինույա, սատրապություն, Քսենոփոն, Երվանդ (Օրոնտես) II, Տիրիբազ, Երվանդ (Օրոնտես) III

ԸՆԹԵՐՑԱՆՈՒԹՅԱՆ ՆՅՈՒԹ

ՔՍԵՆՈՓՈՆԸ՝ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

Զորավարները որոշեցին, որ պետք է իջնել լեռների միջով դեպի կարդուխների երկիրը*, քանզի ասել էին, թե նրանց երկրով անցնելուց հետո կհասնեն Արմենիա, որին իշխում էր Օրոնտասը [Օրոնտես]**, և որը մեծ էր ու հարուստ...

Տներն այստեղ գետնափոր էին. մուտքը՝ ինչպես ջրհորի բերան, իսկ ներքևի մասն՝ ընդարձակ: Մինչդեռ անասունների համար մուտքը փորված էր [հողի մեջ], մարդիկ ցած էին իջնում աստիճաններով... Այնտեղ կային նաև ցորեն ու գարի և ընդեղեն և կավանոթների մեջ զարուց պատրաստված զինի, որի երեսին լողում էին զարու հասիկներ. կավանոթների մեջ կային նաև եղեգներ՝ մեծ ու փոքր, առանց ծնկի: Ծարավելու դեպքում մարդ պետք է այդ եղեգի ծայրը բերանին դներ ու ծծեր: Եվ այն շատ թունդ էր, եթե ջուր չխառնեին, իսկ սովոր մարդու համար շատ ախորժելի ըմպելիք էր***...

* Այսինքն՝ Կորդվաց աշխարհը:

** Խոսքը Երվանդ II-ի մասին է:

*** Խոսքը հենց զարեցրի մասին է:

§ 16. ՀԱՅԿԱԶՈՒՆ-ԵՐՎԱՆԴԱԿԱՆՆԵՐԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԿԱԳՆՈՒՄԸ

Ալեքսանդր Մակեդոնացու արշավանքները և Հայաստանը: Բալկանյան թերակղզում գտնվող Մակեդոնիայում Ք. ա. 336 թ. գահ բարձրացավ քսանամյա Ալեքսանդրը: Նրան վիճակված էր դառնալ համաշխարհային պատմության նշանավոր դեմքերից մեկը (Ալեքսանդր Մակեդոնացի, Ալեքսանդր Մեծ):

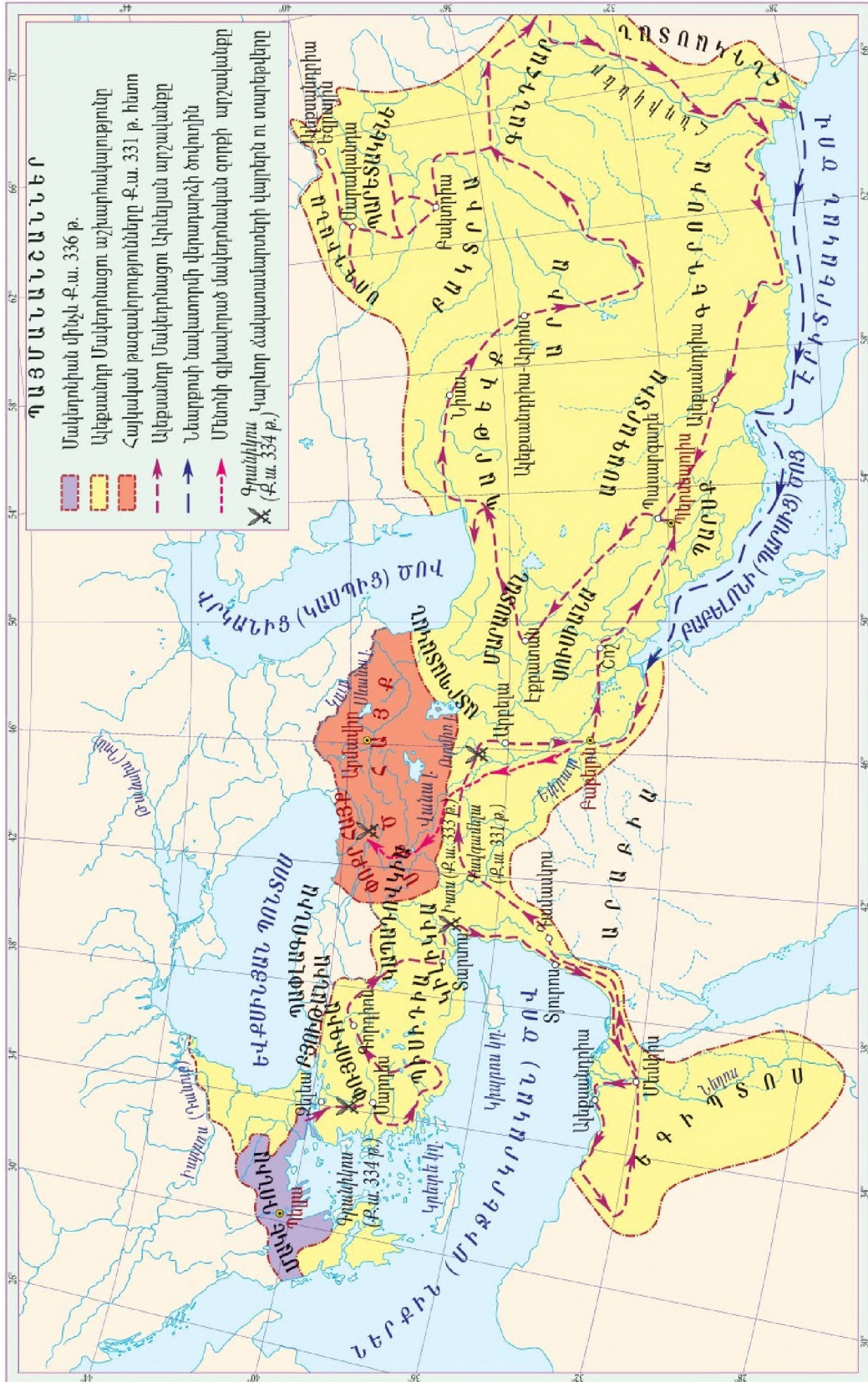
Ալեքսանդրը Ք. ա. 334 թ. պատերազմ սկսեց Աքեմենյան տերության դեմ: Հակառակորդների միջև վճռական ճակատամարտը տեղի ունեցավ Ք. ա. 331 թվականին Գավգամելայի մոտ: Դարեհ III-ը պարտվեց և դիմեց փախուստի: Շուտով նա սպանվեց, իսկ Աքեմենյան տերությունը կործանվեց:

Հայերն արքեմենյան զորքի կազմում մասնակցում էին Գավգամելայի ճակատամարտին: Մեծ Հայքի զորքերը ղեկավարում էր Երվանդ III-ը, իսկ Փոքր Հայքինը՝ Միթրատուստեսը: Հայկա-

«Ալեքսանդրն ընդդեմ
Դարեհ III-ի»
Հռոմեական խճանկար,
Պոմպեյ, Ք. ա. I դար



ԱՆԵՔԱՆՈՒՄ ԱՐԽԵՆՆԱԿԱՆ ԿԱՅՐԱՍԿՈՒՄ ԵՎ ԵՐԱՅԻՐԱՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ





Արամեագիր երկկողմ կնիք Փոքր Հայքից, որը կրում է Միթրաուստեսի անունը: Ուսումնասիրողների կարծիքով այն պատկանել է հենց Փոքր Հայքի արքային:

կան զորքերը հերոսաբար մարտնչեցին և արժանապատվորեն հայրենիք վերադարձան:

Գավգամելայի ճակատամարտից հետո ստեղծված բարենպաստ իրավիճակում **վերականգնվեց Հայաստանի անկախությունը**: Երվանդ III-ը թագավոր հռչակվեց Մեծ Հայքում, իսկ Միթրաուստեսը՝ Փոքր Հայքում: Այսպես վերականգնվեց Հայկազուն-Երվանդականների թագավորությունը:

Մակեդոնական և հայկական զորքերի հաջորդ բախումը տեղի ունեցավ 2-3 տարի անց, երբ Ալեքսանդրի զորաբանակներից մեկը **Մենոն** գորավարի գլխավորությամբ ուղարկվեց գրավելու Բարձր Հայքի ոսկու հանքերի շրջանը: Ինչպես վկայում է հույն մատենագիր Ստրաբոնը, **հայերը ոչնչացնում են նրա բանակը, իսկ զորավարին՝ «խեղդամահ անում»**: Դրանից հետո Ալեքսանդրը Հայաստան նոր զորք ուղարկելու փորձ չարեց և խուսափեց հայերի հետ նոր առձակատումից:

Մակեդոնացին շարունակեց իր արշավանքը դեպի Միջին Ասիա և Հնդկաստան: Նվաճելով նոր տարածքներ ու երկրներ՝ նա ստեղծեց աննախահեպ հսկայաձավալ մի աշխարհակալություն: Դրա մայրաքաղաք **հռչակվեց Բաբելոնը**: Ալեքսանդրը մահացավ Ք. ա. 323 թ.՝ 33 տարեկան հասակում: **Նրա արշավանքներով Առաջավոր Ասիայում սկզբնավորվել է հունականության՝ հելլենիզմի դարաշրջանը**: Հայաստանն այդ դարաշրջան մտավ լիակատար անկախությամբ:

Ալեքսանդրի վեպն ու Հայաստանը: Ալեքսանդր Մակեդոնացու մասին առասպելներ էին ստեղծվել դեռևս նրա կենդանության օրոք: Իսկ **Ք. ա. 240 թ.** առաջին անգամ հունարենով գրի առնվեց **Ալեքսանդրի վեպը**:

Վեպում Ալեքսանդրը ձգտում է հասնելու անմահության, որի համար է ճանապարհ բռնում «դեպի Հայոց աշխարհ, որտեղ սկունքն է Եփրատի ու Տիգրիսի»։ Հատկանշական է, որ դրանից շուրջ եր-

կու հազար տարի առաջ գրի առնված շումերական «Գիլգամեշ» էպոսում ևս հերոսը ձգտում էր անմահության և բռնել էր ճանապարհը «ղեպի Արատտա», այսինքն՝ Հայաստան:

Փաստորեն, երբևէ Հայաստան չմտած Ալեքսանդրը վիպական ավանդության մեջ բռնում է նրա ճանապարհը: Դրա պատճառն այն էր, որ Հին Արևելքի հոգևոր ընկալումներում մեր երկիրն էր համարվում Եդեմ–դրախտը, որտեղ էլ պահվում էր անմահության խորհրդանիշը:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ո՞վ էր Ալեքսանդր Մակեդոնացին:
2. Ե՞րբ է տեղի ունեցել Գավգամելայի ճակատամարտը, և ովքե՞ր էին հայկական զորքերի հրամանատարներն այդ մարտում: Ի՞նչ քայլեր ձեռնարկեցին նրանք ճակատամարտից հետո:
3. Ի՞նչ վախճան ունեցավ մակեդոնական զորքի (Մենոն զորավարի գլխավորությամբ) միակ մուտքը Հայաստան:
4. Ներկայացրե՞ք Ալեքսանդր Մակեդոնացու աշխարհակալությունը:
5. Հայաստանին առնչվող ի՞նչ ուշագրավ տեղեկություններ կան Ալեքսանդրի վեպում: Ո՞ր աղբյուրների տեղեկություններին են դրանք նման:

ՔՆՆԱՐԿՄԱՆ ՀԱՐՑ

Ձեր կարծիքով ինչո՞ւ էին վիպական հերոսները՝ Գիլգամեշը և Ալեքսանդր Մակեդոնացին, ձգտում հասնելու Հայաստան:

ՆՈՐ ՀԱՄԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ

Ալեքսանդր Մակեդոնացի, Դարեհ III, Գավգամելայի ճակատամարտ, Հայաստանի անկախության վերականգնում, Մեծ Հայքի և Փոքր Հայքի թագավորություններ, Միթրաուստես, հելլենականություն (հելլենիզմ)

ԸՆԹԵՐՑԱՆՈՒԹՅԱՆ ՆՅՈՒԹ

ՀՈՒՅՆ ՊԱՏՄԻՉ ԱՐԻԱՆՈՍԸ՝ ԳԱՎԳԱՄԵԼԱՅԻ

ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏՈՒՄ ՀԱՅԵՐԻ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Հայերին ղեկավարում էին Օրոնտեսը և Միթրաուստեսը, կապաղովկիացիներին՝ Արիակեսը: Ասում են՝ Դարեհի քանակում եղել է մինչև

40 000 հեծյալ, մինչև 1 000 000 հետևակային*, 200 մանգաղակիր մարտակառք և ոչ մեծ թվով փղեր՝ 15 գլուխ, որոնք իրենց հետ բերել էին հնդիկները Հնդոս գետի այս ափից:

* Արիանոսի նշած թվերը խիստ չափազանցված են: Ավելի հավանական է 200 000 հետևակը:

§ 17. ՀԱՅՈՑ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ Ք. Ա. III ԴԱՐՈՒՄ

Հայաստանը Ք. ա. IV դարի վերջին: Ալեքսանդր Մակեդոնացու մահից հետո նրա աշխարհակալությունը բաժանվեց մի քանի մասի: Դրանցից ամենախոշորը Հայաստանին հարավից սահմանակից **Սելևկյան տերությունն** էր:

Ք. ա. IV դարի վերջին մակեդոնացիները բռնազավթել էին Կապադովկիան: Սպանված թագավորի որդին կարողանում է վերականգնվել հայրական գահին՝ շնորհիվ հայոց արքայից ստացած զորքերի: Դա վկայում է, որ նորանկախ Հայաստանը արդեն Ք. ա. IV դարի վերջին ծանրակշիռ ուժ էր տարածաշրջանում:

Հայկական թագավորությունները և Սելևկյան տերությունը: Սելևկյան տերությունը Ք. ա. III դարում բազմիցս փորձեց նվաճել Հայաստանը: Սակայն **այդ ջանքերն ապարդյուն անցան, որովհետև հայկական երկու թագավորությունները՝ Մեծ Հայքը և Փոքր Հայքը, գործում էին միասնաբար:**

Հայկական նոր թագավորություն առաջացավ **Կոմմագենեում:** Այստեղ **Ք. ա. մոտ 260–240 թթ. իշխել է Սամոս (Շամ) Երվանդականը:** Նա կառուցել է թագավորության նոր կենտրոն **Սամոսատ (Շամշատ)** քաղաքը: Սամոսը հատել է դրամներ, որոնք մեզ հասած առաջին հայկական արքայական դրամներն են: Ավելի վաղ դրամներ էին հատել Երվանդ II-ը և Տիրիքազը. նրանք, սակայն, ոչ թե անկախ արքաներ, այլ սատրապներ էին:

Շամին Ք. ա. 240 թ. հաջորդեց նրա որդի **Արշամը:** Նա կառուցեց **Արշամաշատ** քաղաքը **Ծոփքում:** Արշամի մասին տեղեկանում ենք, որ նա այնքան հզոր էր, որ կարողացել էր ապաստան տալ Սելևկյան տիրակալի դեմ ապստամբած նրա եղբորը:



Սամոս (Շամ) Երվանդականի դրամներից. դիմերեսը և դարձերեսը



Սամոսատի միջնաբերդը



Արշամ
Երվանդակյանի դրամներից,
դիմերեսը և դարձերեսը

Մեծ Հայքի Հայկազուն-Երվանդակյանների թագավորության անկումը: Ք. ա. III դարի վերջին Հայաստանը թուլացել էր: Դա նպաստավոր պայմաններ ստեղծեց Հայաստանը գրավելու Սելևկյանների վաղեմի ծրագրի իրագործման համար: Նրանց ժամանակավոր հաջողությունը արդյունք էր նաև հայերի ներքին պառակտվածության:

Սելևկյան արքա Անտիոքոս III-ի զորքերը Ք. ա. 201 թ. հայազգի զորավարներ Արտաշեսի և Զարեհի գլխավորությամբ արշավեցին Հայաստան: Երվանդ IV Վերջինը (մոտ Ք. ա. 220-201 թթ.) զոհվեց մայրաքաղաք Երվանդաշատի պաշտպանության ժամանակ: Այնուհետև գրավվեց Մեծ Հայքի հոգևոր կենտրոն Բազարանը: Այստեղ սպանվեց Երվազ քրմապետը՝ Երվանդ IV արքայի եղբայրը: Դրանով Մեծ Հայքում վերջ դրվեց Հայկազունների Երվանդակյան ճյուղի իշխանությանը:

Արտաշեսը Մեծ Հայքում, իսկ Զարեհը Ծոփքում նշանակվեցին սելևկյան կառավարիչներ՝ ստրատեգոսներ: Սելևկյանների գերիշխանությունը Հայաստանում կարճատև էր:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ներկայացրե՛ք Հայաստանի վիճակը Ք. ա. IV դարի վերջին:
2. Ո՞վ էր Հայաստանի վտանգավոր հարևանը Ք. ա. III դարում: Նրա դեմ պայքարում ո՞րն էր հայերի հաջողության գլխավոր պատճառը:
3. Ովքե՞ր են իշխել Կոմմագենեում Ք. ա. III դարում: Ինչո՞վ են նրանք հայտնի:
4. Ե՞րբ է գահակալել Երվանդ IV Վերջին արքան:
5. Ո՞ւմ զորքերը տապալեցին Մեծ Հայքի Երվանդական վերջին արքային:
6. Որտեղի՞ կառավարիչներ նշանակվեցին Արտաշեսը և Զարեհը:

ՔՆՆԱՐԿՄԱՆ ՀԱՐՑ

Ինչո՞ւ Սելևկյաններին ի վերջո հաջողվեց, թեկուզ ժամանակավոր, գրավել Հայաստանը:

ՆՈՐ ՀԱՍԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ

Սելևկյան տերություն, Սամոս (Շամ) Երվանդական, Սամոսատ, Արշամ, Արշամաշատ, Երվանդ IV Վերջին, Երվանդաշատ, Բազարան, Երվազ, ստրատեգոս

§ 18. ԱՐՏԱՇԵՍՅԱԼ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱԼ ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄԸ

Հայկական թագավորությունների անկախացումը: Փոքր Ասիայի Մազնեսիա քաղաքի մոտ -Ք. ա. 190 թ. տեղի ունեցած ճակատամարտում Սելևկյանները պարտություն կրեցին Հռոմից: Առաջացած նպաստավոր միջազգային իրադրությունից օգտվելով՝ -Ք. ա. 189 թ. Արտաշեսը Մեծ Հայքում և Զարեհը Ծոփքում վերականգնեցին հայոց անկախությունը: Հռոմը, որին ձեռնտու էր իր հակառակորդ Սելևկյան տերության թուլացումը, անմիջապես ձանաչեց նրանց անկախությունը:

Մեծ Հայքի նորանկախ թագավորությունն իր հիմնադրի անունով կոչվում է Արտաշեսյան:

Նույն ժամանակ անկախացավ նաև Փոքր Հայքը: -Ք. ա. 180-ական թթ. Փոքր Հայքի արքան Միհրդատ Երվանդականն էր: Ավելի ուշ՝ -Ք. ա. 163 թ., անկախություն է ձեռք բերում նաև Կոմմագենեն, որը նախկինում Մեծ Հայքի բաղկացուցիչ մասն էր:

Այդպիսով՝ -Ք. ա. II դարից կային չորս հայկական թագավորություններ՝ Մեծ Հայքը, Փոքր Հայքը, Ծոփքը և Կոմմագենեն:

Արտաշես I-ը և հայկական հողերի միավորումը: Սելևկյան պետությունն արել էր ամեն ինչ, որ թուլացնի Հայաստանը: Ծոփքից բացի Մեծ Հայքից անջատվել էին սահմանամերձ այլ շրջաններ ևս: Առիթից օգտվել էին նաև հարևան պետությունները՝ նվաճելով հայկական մի շարք տարածքներ:

Արտաշես I-ի (-Ք. ա. 189-160 թթ.) առաջնահերթ խնդիրներից էր Մեծ Հայքից անջատված տարածքները վերադարձնելը: Նա Մարաստանից



Ծոփքի արքա Զարեհի դրամներից. դիմերեսը և դարձերեսը



Արտաշես I Հեղինակ՝ Մկրտում Հովնաթանյան

(Ատրպատականից), Վրաստանից, Պոնտոսից, իսկ ավելի ուշ՝ Սելևկյան տերությունից հետ գրավեց և Մեծ Հայքին վերամիավորեց անջատված շրջանները:

Փաստորեն, **Արտաշես I-ը Մեծ Հայքի թագավորության մեջ միավորեց հայկական տարածքների մեծագույն մասը:** Այդ պատճառով էլ հույն պատմիչ Պոլիբիոսը նրան անվանում է «**Հասաստանի մեծագույն մասի կառավարիչ**»:

Զարեհի մահվանից հետո Արտաշես I-ը փորձեց Մեծ Հայքին վերամիավորել նաև Ծոփքի թագավորությունը: Դա, սակայն, չհաջողվեց: Այդ ծրագիրը հետագայում իրականացրեց Արտաշես I-ի թոռը՝ Տիգրան II Մեծը:

Արտաքին քաղաքականության մեջ ևս Արտաշես I-ը հասավ լուրջ ձեռքբերումների: Բ. ա. 183–179 թթ. Փոքր Ասիայի տարածքում հինգ փոքր պետություններ պատերազմ էին մղում միմյանց դեմ: Որպես տարածաշրջանի ազդեցիկ երկու ուժեր՝ Հռոմեական պետությունն ու Մեծ Հայքը միջամտեցին պատերազմի դադարեցման համար: Հաշտության պայմանագրի կնքման ըն-

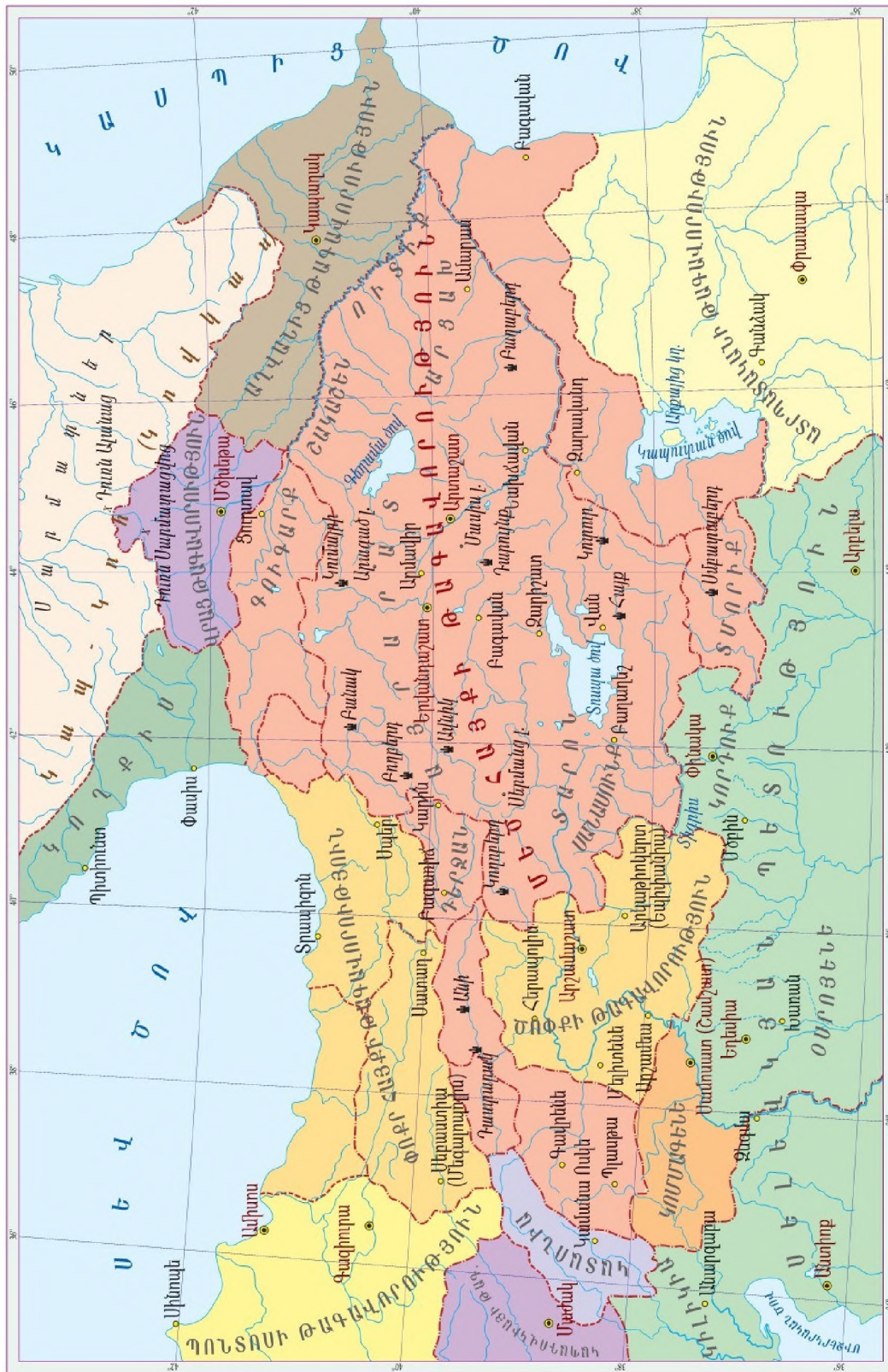


Կնոջ մարմարյա արձան
Արտաշատից

Երվանդական
նախնի-արքաների
կոթողները
Կոմմագենեում՝
Նեմրոթ լեռան
սրբավայրում



ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԱՐՏԱՃԵՆԱԻ-Ի ՕՐՈՒՔ (Բ. Ա. 189-160 ԹԹ.)





Ծովաց աշխարհի գարդը՝
Ծովք լիճը

թացքում Արտաշես I-ը կարողացավ ընդարձակել Փոքր Հայքի տարածքը Պոնտոսի հաշվին: **Նրա նպատակը հեռանկարում հայկական բոլոր հողերը մեկ թագավորության մեջ միավորելն էր:**

Նա վարում էր իր գլխավոր հակառակորդ Սելևկյան տերությանը թուլացնելու քաղաքականություն: Երբ Մարաստանի սատրապ Տիմարքոսն ապստամբեց Սելևկյանների դեմ և իրեն հռչակեց անկախ թագավոր, Արտաշես I-ն անմիջապես օգնեց նրան իր զորքերով:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ե՞րբ է տեղի ունեցել Մագնեսիայի ճակատամարտը: Ի՞նչ նշանակություն է ունեցել այն Հայաստանի համար:
2. Ովքե՞ր վերականգնեցին Մեծ Հայքի և Ծովքի անկախությունը:
3. Ե՞րբ են անկախացել Ծովքը և Փոքր Հայքը: Ո՞վ էր Փոքր Հայքի արքան Ք. ա. 180-ական թվականներին:
4. Ե՞րբ է հռչակվել Կոմմագենեի անկախ թագավորությունը:
5. Ե՞րբ է գահակալել Արտաշես I-ը:
6. Ո՞ր երկրներից է նա հետ գրավել հայկական հողերը:
7. Ինչո՞ւ է հույն պատմիչ Պոլիբիոսը Արտաշես I-ին անվանել «Հայաստանի մեծագույն մասի կառավարիչ»:

8. Ներկայացրե՛ք Արտաշես I-ի արտաքին քաղաքականության արդյունքները:

ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔ

Փորձե՛ք գծապատկերի տեսքով ներկայացնել հայկական չորս թագավորությունները՝ իրենց մայրաքաղաքներով:

ՆՈՐ ՀԱՍԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Մագնեսիայի ճակատամարտ, Արտաշես, Զարեհ, Արտաշեսյան թագավորություն, Միհրդատ Երվանդական, չորս հայկական թագավորություններ՝ Մեծ Հայք, Փոքր Հայք, Ծոփք, Կոմմագենե, «Հայաստանի մեծագույն մասի կառավարիչ»

ԸՆԹԵՐՑԱՆՈՒԹՅԱՆ ՆՅՈՒԹ

ՍՏՐԱԲՈՆԸ՝ ՓՈՔՐ ՀԱՅՔԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Փոքր Հայքը բավականին բարեբեր երկիր է: Այն ևս, ինչպես Սոփենեն (Ծոփքը), միշտ կառավարել են իշխաններ, որոնք մերթ եղել են մյուս հայոց* բարեկամ, մերթ էլ իրենց գործերը վարել են ինքնուրույն: Նրանց հպատակվել էին խալդայներն ու տիբարենները. այնպես որ, իրենց իշխանությունը տարածել էին մինչև Տրապեզունտ (Տրապիզոն) և Փառնակիա:

* Նկատի ունի Մեծ Հայքը:

§ 19. ԱՐՏԱՇԵՍ I-Ի ԲԱՐԵՆՈՐՈԳՈՒՄՆԵՐԸ

Վարչական և ոսպնական բարեփոխումները: Իր նորահռչակ թագավորությունը հզորացնելու նպատակով Արտաշես I-ը մեծ բարեփոխումներ կատարեց:

Նա հայկական բանակը բաժանեց չորս սահմանակալ զորավարությունների՝ ըստ աշխարհի չորս կողմերի:

Վարչական բարեփոխմամբ Մեծ Հայքի տարածքը նա բաժանեց 120 գավառների:

Արքան կարգավորեց երկրի կառավարման համակարգը: Պետության կարևորագույն պաշտոններում Արտաշես I-ը նշանակեց իր մերձավորներին: Ավագ որդի **Արտավազդին** (ապագա Արտավազդ I-ին) նա նշանակեց **սպարապետ** և **արևելյան զորավարության ղեկավար**: Արևմտյան զորավարությունը տվեց մյուս որդի **Տիրանին**, հյուսիսայինը՝ **Ջարեհ** անունով որդուն, հարավայինը՝ իր դայակ **Սմբատ Բագրատունուն**: Արքայորդի **Վրույրը** նշանակվեց **հագարապետ**. նրան պատմահայր Մովսես Խորենացին հիշատակում է որպես «այր ինաստուն և բանաստեղծ»: Մյուս որդուն՝ **Մաժանին**, արքան դարձրեց **քրմապետ**:

Արտաշես I-ի մյուս բարեփոխումները: Այդ ժամանակ Հայաստանում սրվել էին **հարաբերությունները գյուղական համայնքների և մասնավոր հողատերերի միջև**: Վերջիններս բռնազավթում էին համայնականների հողերը: Այդպես շարունակվելու դեպքում գյուղացին այլևս ի վիճակի չէր լինի հարկեր վճարելու և գինվոր տալու պետությանը:

Հայոց արքան արգելեց գյուղացիների հողակտորների զավթումը: Նա **սահմանաքաժան բարեր տեղադրել տվեց համայնական և մասնավոր հողերի միջև**: Այդ սահմանաքարերի վրա պահպանվել են արամեատառ արձանագրություններ, որոնցում արքան ներկայանում է Երվանդա-



Արտաշատի մայրաքաղաքային դրամներից. դիմերեսը և դարձերեսը



Արամեատառ արձանագրությամբ սահմանաքար Թեղուտից



Արծվի արձանիկ Արտաշատ մայրաքաղաքից



Կարթագենի Հաննիբալ գորավարը

կան տոհմանունով: Այդպես Արտաշեսը հավաստում էր, որ ինքը ևս սերում է Հայկազուն-Երվանդականներից:

Արտաշես I-ի օրոք մեծ զարգացում ապրեց երկրի տնտեսությունը: Մոսկես Խորենացու բնորոշմամբ՝ նրա օրոք Հայոց աշխարհում «անմշակ հող չէր մնացել»:

Նա ամրապնդեց թագավորական նախնիների պաշտամունքը, որը Հայաստանում առկա էր դեռևս Վանի թագավորության ժամանակաշրջանից: Արտաշատում կառուցվեց Մայր դիցուհի Անահիտի տաճարը: Այնտեղ կանգնեցվեցին Արտաշեսի նախնիների արձանները:

Արտաշեսը ճշգրտել տվեց օրացույցը, բարեփոխեց տոմարը, լճերի ու գետերի վրա հաստատեց նավարկություն, կատարեց այլ բարենորոգումներ:

Արտաշատ մայրաքաղաքի հիմնադրումը: Երկրի կյանքում կարևոր իրադարձություն էր նոր մայրաքաղաքի՝ **Արտաշատի հիմնադրումը Ք.ա. 185 թվականին:** Պատմագիր Պլուտարքոսի հաղորդմամբ՝ մայրաքաղաքի տեղն ընտրել և թագավորի առաջարկով քաղաքի հատակագիծը կազմել է **Կարթագենի նշանավոր գորավար Հաննիբալը:** Նա, հալածվելով Հռոմից, ժամանա-



Արտաշատ հնավայրի նոր պեղված հատված



«Արտաշեսի
հուղարկավորությունը»
Հենրիակ իտալացի նկարիչ
Ջուզեպպե Կանելլա, 1885 թ.

կավոր ապաստան էր գտել Հայաստանում: Դրանից ելնելով՝ հռոմեական պատմագրության մեջ Արտաշատը հիշատակվում է որպես «**Հայկական Կարթագեն**»:

Կառուցվեցին ձոխ ապարանքներ, տաճարներ, թատրոն և այլ շինություններ: **Արտաշատը դարձավ ժամանակի խոշորագույն քաղաքներից մեկն աշխարհում:**

Արտաշես I-ը իր մեծագործությունների համար փառաբանվել է ժողովրդական երգերում: Նրան մեծարել են **Մեծ, Բարեպաշտ և Աշխարհակալ** պատվանուններով: Սիրելի արքային են նվիրված «Երվանդ և Արտաշես», «Արտաշես և Սաթենիկ», «Արտաշես և Արտավազդ» ասքերը: Ըստ Մովսես Խորենացու հաղորդման՝ նրա հուղարկավորության ժամանակ սգում էր ամբողջ հայ ժողովուրդը:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ներկայացրե՛ք Արտաշես I-ի վարչական և ռազմական բարեփոխումները:
2. Ինչո՞ւ Արտաշես I-ն իրականացրեց հողային բարեփոխում:
3. Ի՞նչ տոհմանունով է ներկայանում Արտաշեսը սահմանաքարերի արամեատառ արձանագրություններում:
4. Ուրի՞շ ի՞նչ բարեփոխումներ է կատարել Արտաշես I-ը:
5. Պատմե՛ք Արտաշատ մայրաքաղաքի հիմնադրման մասին: Ինչո՞ւ են այն անվանել «Հայկական Կարթագեն»:

6. Ի՞նչ պատվանուններով է հայտնի Արտաշես I–ը: Գնահատե՛ք նրա գործունեությունը:

ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔ

Կազմե՛ք աղյուսակ և ներկայացրե՛ք Արտաշես Մեծի բարեփոխումներն ու դրանց բովանդակությունը:

ՆՈՐ ՀԱՍԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Սահմանակալ գորավարություն, Արտավազդ, Տիրան, Զարեհ, Սմբատ Բագրատունի, Վրոյր, «այր իմաստուն և բանաստեղծ», հազարապետ, սահմանաքար, Արտաշես I (Մեծ, Բարեպաշտ), Արտաշատ, «Հայկական Կարթագեն»

ԸՆԹԵՐՑԱՆՈՒԹՅԱՆ ՆՅՈՒԹ

ՄՈՎԱՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻՆ՝ ԱՐՏԱՀԱՏ ՄԱՅՐԱՔԱՂԱՔԻ ԿԱՌՈՒՑՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

Արտաշեսը գնում է այն տեղը, որտեղ Երասխը և Մեծամորը խառնվում են, և այնտեղ, բլուրը հավանելով, քաղաք է շինում և իր անունով կոչում է Արտաշատ: Երասխն էլ օգնում է նրան անտառի փայտով: Ուստի առանց դժվարության և արագ շինելով՝ այնտեղ մեհյան* է կանգնեցնում և Բագարանից այնտեղ է փոխադրում Արտեմիսի** արձանը և հայրենական բոլոր կուռքերը: ... Նաև Երվանդի քաղաքի ամբողջ վայելչությունները, ինչ որ նա փոխադրել էր Արմավիրից, և ինչ որ հենց ինքն էր շինել, բերում է Արտաշատ և, ավելի շատ բան էլ իր կողմից շինելով, սարքավորում է իբրև արքայանիստ քաղաք:

* Մեհյանը նախաքրիստոնեական տաճարն է:

** Արտեմիսը Հայաստանում նույնացվել է Անահիտ դիցուհու հետ:

§ 20. ՏԻԳՐԱՆ II-Ի ԳԱՀԱԿԱԼՈՒՄԸ

Հայաստանը Արտաշես I-ի հաջորդների օրոք: Արտաշես I-ից հետո Մեծ Հայքում իշխեց նրա ավագ որդի **Արտավազդ I-ը** (-Ք. ա. մոտ 160-115 թթ.): Նրա իշխանության վերջին շրջանի մասին հայտնի է մի իրադարձություն: Հարևան պետություն Պարթևստանի և Մեծ Հայքի միջև տեղի է ունենում պատերազմ, որն ավարտվում է հայերի պարտությամբ: Պարթևները, հասկանալով, որ հայերը վրեժ կլուծեն, իրենց ապահովագրելու համար պահանջում են պատանդ տալ արքայազնին: Քանի որ Արտավազդ I-ը զավակ չունի, պատանդ է տարվում նրա եղբայր **Տիգրանի** որդին, որի անունը նույնպես Տիգրան էր:

Արտավազդ I-ից հետո գահ բարձրացավ նրա եղբայր **Տիգրան I-ը** (-Ք. ա. մոտ 115-95 թթ.):



Տիգրան I-ի դրամներից.
դիմերեսը և դարձերեսը

Արածանիի հովիտը
Մոփաց աշխարհում.
տեսարան Բալու բերդից



Տիգրան Մեծի դրամներից, դիմերեսը և դարձերեսը: Արտաշատում հատված դրամների դարձերեսին սովորաբար պատկերված էր լինում Անահիտ մայր դիցուհին, որը համարվում էր մայրաքաղաքի գլխավոր հովանավորը:



Պարթև արքա Միհրդատ II Մեծի դրամներից



Հեծյալի արձանիկ Արտաշատից, Ք. ա. I դ.

Նրա մահից հետո արքայազն Տիգրանը վերադարձավ Պարթևստանից և, որպես վերադարձի պայման, պարթևներին զիջեց որոշ տարածքներ:

Տիգրան II-ի գահակալումը (Ք. ա. 95–55 թթ.):

Հայոց պատմության խոշորագույն գործիչներից է Տիգրան II-ը: Նա ծնվել է Ք. ա. 140 թվականին: Երիտասարդ հասակում պատանդ տարվելով Պարթևստան՝ այնտեղ էր մնացել մինչև 45 տարեկանը: Պարթևական արքունիքում արքայազն Տիգրանն ուներ պատվավոր դիրք: Նրա դուստրն ամուսնացել էր Պարթևստանի արքա Միհրդատ II-ի հետ: Պատանդության տարիներին նա ուսումնասիրել էր Պարթևական և Հռոմեական տերությունների փորձը, որը հետագայում օգտագործեց իր գահակալության տարիներին:

Ք. ա. 95 թ. վերադառնալով Հայաստան՝ արքայազն Տիգրանը թագադրվեց Աղձնիք նահանգի մինչ այդ անհայտ մի վայրում: Հետագայում հենց այդ վայրում է նա կառուցում իր տերության նոր մայրաքաղաք Տիգրանակերտը:

Ծոփքի վերամիավորումը: Գահ բարձրանալուն պես Տիգրան II-ը սկսեց կատարել բարեփոխումներ՝ հատկապես մեծ ուշադրություն դարձնելով ռազմական բնագավառին: Մեծ ծրագրեր իրականացնելուց առաջ անհրաժեշտ էր նախ լիովին միավորել Մեծ Հայքի թագավորությունը, ինչը չէր հաջողվել Արտաշես I-ին:

Ծոփքի թագավորությունը դեռ շարունակում էր անջատ մնալ Մեծ Հայքից: Իր թագավորության

երկրորդ տարում՝ **Ք. ա. 94 թ.**, Տիգրան II-ը պարտության մատնեց այնտեղ իշխող Արտանես Երվանդունուն և **Ծոփքը վերամիավորեց Մեծ Հայքին**:

Հայոց արքան ծրագրել էր շարունակել իր նվաճումները: Դրա համար անհրաժեշտ էր մեկտեղել ռազմական, տնտեսական և դիվանագիտական հմտությունները:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ո՞վ և նրբ է թագավորել Մեծ Հայքում Արտաշես I-ից հետո:
2. Ինչո՞ւ Տիգրան արքայազնը որպես պատանդ ուղարկվեց Պարթևստան:
3. Ո՞վ էր Տիգրան II-ի հայրը, և նրբ է նա թագավորել:
4. Ե՞րբ է թագադրվել Տիգրան II-ը և որտե՞ղ:
5. Ո՞ր թվականներին է իշխել Տիգրան II Մեծը:
6. Ե՞րբ և ինչպե՞ս է տեղի ունեցել Ծոփքի վերամիավորումը Մեծ Հայքին:

ՔՆՆԱՐԿՄԱՆ ՀԱՐՑ

Ինչո՞ւ Տիգրան II-ը թագադրվեց ոչ թե Հայաստանի մայրաքաղաքում, այլ Աղձնիք նահանգի անհայտ մի վայրում:

ՆՈՐ ՀԱՍԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ

Արտավազդ I, Պարթևստան, Տիգրան I, պատանդ, Տիգրան II Մեծ, Ծոփքի վերամիավորում

ԸՆԹԵՐՑԱՆՈՒԹՅԱՆ ՆՅՈՒԹ

**ՀՈՒՅՆ ՄԱՏԵՆԱԳԻՐ ԱՏՐԱԲՈՆԸ (Ք. Ա. I — Ք. Հ. I ԴԴ.)՝
ՏԻԳՐԱՆ II-Ի ԾԱԳՄԱՆ ԵՎ ԾՈՓՔԻ ՎԵՐԱՄԻԱՎՈՐՄԱՆ
ՄԱՍԻՆ**

Արտաշեսի շտապիղն էր Տիգրանը, որն ուներ, այսպես կոչված, բուն Հայաստանը. այն հարակից էր Մեդիային, աղվաններին և իբերներին, մինչև Կոլխիս ու Եվքսինյան Կապադոկիա: Իսկ Ջարեհի շտապիղն էր Արտանես Ծոփացին, որն ուներ հարավային և, առավելապես, արևմտյան մասերը: Տիգրանը հաղթեց նրան, և ինքը դարձավ այդ բոլոր երկրների տերը:

§ 21. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԱԿԱԼՈՒԹՅԱՆ ԱՍԵՂԾՈՒՄԸ



Միհրդատ VI Պոնտացու դրամներից

Հայ-պոնտական դաշինքը և Կապադոկիայի նվաճումը: Հայկական բոլոր հողերը միավորելու հաջորդ քայլը պետք է լիներ Փոքր Հայքի միացումը: Սակայն դա իրագործել չհաջողվեց, քանի որ Ք. ա. 112 թ. Փոքր Հայքը միացվել էր **Պոնտոսին**: Այնտեղ այդ ժամանակ թագավորում էր **Միհրդատ VI-ը**: Նա ստեղծել էր ուժեղ պետություն՝ Սև ծովի ավազանում և նախտակ ուներ Հռոմին դուրս մղելու Փոքր Ասիայից ու Հունաստանից:

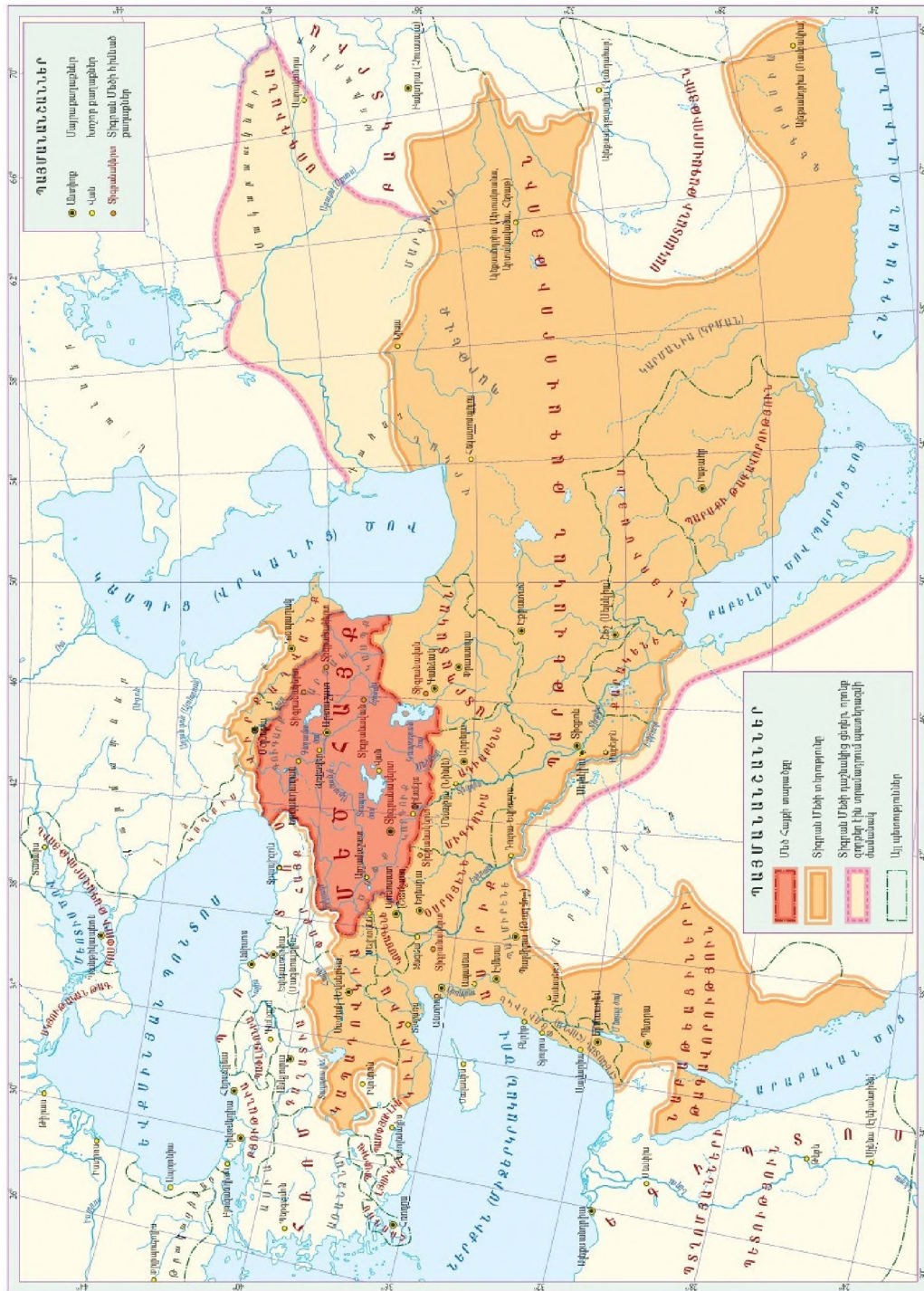
Հայոց արքայի նվաճողական ծրագիրը կապվում էր Հայաստանից արևելք, հարավ և հարավ-արևմուտք ընկած տարածքների հետ: Դա չէր խանգարում Միհրդատի ծրագրին: Նույն շահերն ունենալով՝ **Տիգրան II-ն ու Միհրդատ Պոնտացին Ք. ա. 94 թ. դաշինք են կնքում**: Այն ամրապնդվում է Տիգրանի և Միհրդատի դուստր Կլեոպատրայի ամուսնությամբ:

Դաշնագրի համաձայն՝ հայ-պոնտական զորքերը **Ք. ա. 93 թ. նվաճեցին Կապադոկիան**, որի արքան հռոմեացիների դաշնակիցն էր: Ըստ պայմանավորվածության՝ Կապադոկիայի տարածքը միացվեց Պոնտոսին: Իսկ շարժական ամբողջ զույքը և գերիներն անցան Հայոց թագավորությանը: Մեծ պատերազմից առաջ անհրաժեշտ էր երկիրն ապահովել տնտեսական հզոր պաշարներով:

Տեսարան Կապադոկիայից



ՏԻԳՐԱՆ ԱՆԵՄԻ ՏԵՐՐԻԹՅՈՒՆԸ



Պարթևստանի ամառային մայրաքաղաք Էկբատանի ավերակներն այսօր



Հայ-պարթևական պատերազմը: Ք. ա. 88 թ. մահացավ Պարթևստանի արքան, երկրում սկսվեցին գահակալական կռիվներ: Պահը հարմար էր հայկական տարածքները վերադարձնելու համար:

Ք. ա. 87 թ. Տիգրան Մեծն արշավեց Պարթևստանի վրա: Նա, ջախջախելով պարթևական զորքերը, հասավ Պարթևստանի ամառային մայրաքաղաք **Էկբատան** և պաշարեց այն: Խուճապահար պարթևական արքունիքը Տիգրան Մեծին զիջեց ոչ միայն նրա գրաված տարածքները,

Սեբեկյան Ապամեա քաղաքի ավերակները



այլև նրան շնորհեց «Արքայից արքա» տիտղոսը:
Պարթևներն ընդունեցին նրա գերիշխանությունը:

Այսպիսով՝ պատերազմի արդյունքում Տիգրան Մեծը ոչ միայն վերադարձրեց հայկական տարածքները, այլև սկիզբ դրեց մեծ տերության ձևավորմանը: Հայոց պետությանը միացվեցին **Հայոց Միջագետքը, Կորդուքը, Օսրոյենեն և Միզդոնիան**:

Սելևկյան պետության միացումը: Հզոր Պարթևստանի ջախջախումից հետո Տիգրան Մեծը դարձավ ժամանակի հզորագույն տիրակալներից մեկը: Նրա հետ դաշնակցեցին Միջին Ասիայի որոշ ցեղեր, որոնք պատերազմի ժամանակ զորք էին տրամադրում հայոց տիրակալին:

Տիգրան Մեծի հաջորդ պաքն ուղղվեց Սելևկյան պետության դեմ: Վերջինս երկպառակտչական պատերազմներից չափազանց թուլացել էր: Սելևկյան ավագանին և ժողովուրդը որոշեցին իրենց երկիրը փրկել՝ հրավիրելով այլ երկրի թա-

Տեսարան Նաբաթեայի
թագավորության
մայրաքաղաք Պետրայից





Կոմմագենեի Երվանդունի արքան Վահագն-Արտագնես աստծո հետ

գավորի՝ իշխելու իրենց: Ընդ որում՝ նրանք միաձայն ընտրեցին հայոց արքային:

-Ք. ա. 84 թ. մայրաքաղաք Անտիոքում Տիգրան Մեծը բազմեց Սելևկյանների գահին և իշխեց այնտեղ 17 տարի: Այն Սելևկյան պետությունը, որ երկար ժամանակ պայքարում էր Հայաստանին գերիշխելու համար, իր խնդրանքով մտավ Հայաստանի տիրապետության տակ:

Միջերկրականի արևելյան ծովափի նվաճումը: Սելևկյան պետության խաղաղ նվաճումից հետո Տիգրան Մեծը շարունակեց իր հաղթարշավը: Նրա տերությանը միացվեցին **Կոմմագենեն, Կիլիկիան և Փյունիկիան:** Այա հերթը հասավ Միջերկրական ծովի արևելյան ափի հարավային երկրներին: **-Ք. ա. 72 թ. Նաբաթեայի թագավորությունն ընդունեց Հայաստանի գերիշխանությունը:** Հայոց տիրակալի գերիշխանությունը ճանաչեց նաև **Տրեաստանը:**

Ինչպես վկայում է հույն պատմիչ Ապաիանոսը, բոլոր երկրները, մինչև Եգիպտոս, ենթարկվեցին Տիգրան Մեծին: Իսկ Եգիպտոսը Հայոց տերության բարեկամ երկրներից էր. Տիգրան Մեծի օգնությամբ Պտղոմեոս XII-ը Եգիպտոսից դուրս էր մղել նվաճող հռոմեացիներին և հաստատվել հայրական գահին:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ինչո՞ւ Տիգրան II-ին չհաջողվեց իր թագավորությանը միացնել Փոքր Հայքը:
2. Ո՞վ էր Միհրդատ VI-ը: Ե՞րբ է կնքվել հայ-պոնտական դաշինքը: Ի՞նչը նպաստեց այդ դաշինքի ստեղծմանը: Ի՞նչով է այն ամրապնդվել:
3. Ե՞րբ և ի՞նչ պայմաններով հայ-պոնտական զորքերը նվաճեցին Կապադովկիան:
4. Ներկայացրե՞ք հայ-պարթևական պատերազմի արդյունքները: Ի՞նչ տիտղոս սկսեց կրել Տիգրան Մեծը:
5. Ինչպե՞ս և ե՞րբ տեղի ունեցավ Սելևկյան պետության նվաճումը:

6. Սելևկյան պետությունից հետո դ՞ր երկրները միացվեցին Հայոց աշխարհակալ տերությանը:
7. Ի՞նչ հարաբերության մեջ էր Եգիպտոսը Տիգրան Մեծի հետ:

ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔ

Լրացրե՛ք Տիգրան Մեծի գահակալման և նվաճումների ժամանակագրությունը:

ՆՈՐ ՀԱՍԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ

Հայ-պոնտական դաշինք, Միհրդատ Եվպատոր, Կապադովկիա, Էկբատան, «Արքայից արքա», Անտիոք, Օսրոյենե, Միգդոնիա, Կիլիկիա, Փյունիկիա, Նաբաթեայի թագավորություն, Հրեաստան

ԸՆԹԵՐՑԱՆՈՒԹՅԱՆ ՆՅՈՒԹ

ՀՈՒՍԵԱՅԻ ՊԱՏՄԻՉ ՊՈՄՊԵՈՍ ՏՐՈԳՈՍԸ

(Ք. Ա. I — Ք. Հ. I ԴԴ.) ՍԵԼԵՎԿՅԱՆ ԳԱՀԻՆ ՏԻԳՐԱՆ ՄԵԾԻ ԲԱԶՄԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Եղբայրների փոխադարձ ատելությունը, ապա և նրանց որդիներին ժառանգաբար անցած թշնամությունն անընդհատ պատերազմներ ծնեցին, որոնք ծայրահեղ թուլության հասցրին Ասորիքն ու նրա թագավորներին: Ի վերջո ժողովուրդը դիմեց օտարի օգնությանը և սկսեց փնտրել օտարերկրացի թագավոր: Ոմանք կարծում էին, որ պետք է հրավիրել Միհրդատ Պոնտացուն, մյուսները՝ Եգիպտոսի Պտղոմեոսին...

Բոլորը համաձայնության եկան Հայաստանի թագավոր Տիգրանի շուրջը, որը, սեփական ռազմական ուժ ունենալուց բացի, պարթևների թագավորության դաշնակիցն էր ու Միհրդատի խնամին:

Եվ այսպես՝ հրավիրված լինելով Ասորիքի* գահին բազմելու՝ նա 17 տարի շարունակ կառավարում էր ամենայն անդորրությամբ, պատերազմներով չէր խանգարում ուրիշների հանգիստը, և ոչ ոք նրան չէր անհանգստացնում, այնպես որ, պատերազմելու անհրաժեշտություն չկար:

* Ասորիքը կազմում էր Սելևկյան պետության միջուկը:

§ 22. ՏԻԳՐԱՆ ՄԵԾԻ ՏԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հայկական աշխարհակալության սահմանները: Ք. ա. 95–70 թթ. ընթացքում՝ **ընդամենը քառորդ դարում, Տիգրան Մեծը ստեղծեց հզոր մի աշխարհակալություն:** Նրա տերության սահմանները և ազդեցության գոտին ձգվում էին Եգիպտոսից ու Միջերկրական ծովից մինչև Հնդկաստան, Կովկասյան լեռներից և Կասպից ծովից մինչև Պարսից ծոց և Հնդկական օվկիանոս: Հայոց տերությունը՝ Տիգրան Մեծի նվաճած և քաղաքական ազդեցության տակ եղած երկրներով միասին, կազմում էր մի ահռելի տարածք: **Այն 10 անգամ ավելի մեծ էր, քան Մեծ Հայքի թագավորության տարածքը:**

Տիգրան Մեծը ստեղծել էր հզոր բանակ, որի թվաքանակը հասնում էր 300 հազարի: Դրա մեջ ընդգրկված էին նաև նվաճված երկրների բանակները: **Քուն հայկական զորքը կազմում էր շուրջ 120 հազար:**

Տիգրան Մեծի հիմնած բնակավայրերը: Ք. ա. 80–ական թթ. Հայաստանի մայրաքա-

«Տիգրան Մեծը՝ շրջապատված իրեն ուղեկցող չորս թագավորներով»
Հեղինակ՝ Խաչատրի Արարիկ
Զ. Ֆուգարո, 1885 թ.



ղաք Արտաշատը հայտնվել էր Տիգրան Մեծի աշխարհակալության հյուսիսում: Մեծ տիրակալը կարող էր նոր մայրաքաղաք հռչակել նվաճած երկրների որևէ խոշոր քաղաք, սակայն դա դեմ էր հայրենապաշտ արքայի սկզբունքներին:

Նոր մայրաքաղաք Տիգրանակերտը հիմնվեց մի վայրում, որը և՛ հայոց հողում էր, և՛ համեմատաբար կենտրոնական դիրք էր զբաղում տերության մեջ: Դա այն վայրն էր, որտեղ Ք. ա. 95 թ. թագադրվել էր արքայազն Տիգրանը: Փաստորեն, դեռևս պատանդության շրջանում նա մշակել էր աշխարհակալության հասնելու ծրագիր՝ որոշելով նաև ապագա մայրաքաղաքի տեղը:

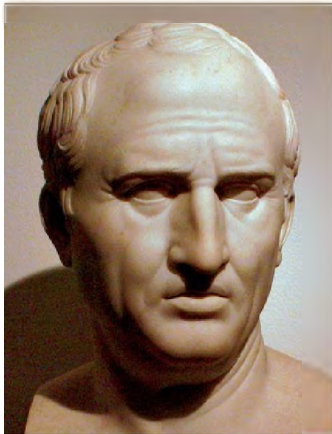
Տիգրանակերտ մայրաքաղաքը շրջապատված էր 50 կանգուն, այսինքն՝ 25 մետր բարձրությամբ պարսպով: Ուներ անսովոր միջնաբերդ, պալատ, թատրոն, պարտեզներ, այգիներ և որսատեղիներ: **Այն ժամանակի աշխարհի մեծագույն քաղաքներից էր:** Հռոմեացի պատմիչի վկայությամբ՝ հայերը սիրով և արագորեն ծաղկեցրել են նոր մայրաքաղաքը: Եվ դա արել են *«հանուն արքայի նկատմամբ տաճած սիրո և հարգանքի»:*



Մայրաքաղաք
Տիգրանակերտի պարսպի
ավերակները

Արցախի Տիգրանակերտի
պարսպի հատված





Կիկերոնի կիսանդրին

Հայոց տիրակալը կառուցեց երկրի համար կենսական նշանակություն ունեցող **Արքունի պողոտան, որը կապում էր հին մայրաքաղաք Արտաշատը Տիգրանակերտին:**

Մայրաքաղաքից բացի՝ Տիգրան Մեծն իր անունով հիմնադրել է ևս վեց բնակավայր: (2006 թ. հայ հնագետները հայտնաբերեցին Արցախի Տիգրանակերտը, որի պեղումները շարունակվում են մինչ օրս):

Տիգրան Մեծը ժամանակակիցների գնահատականի է արժանացել իր ժամանակակիցների կողմից: Հռոմի ամենաականավոր դեմքերից մեկը՝ **Կիկերոնը (Ցիցերոնը)**, Մենատում արտասանած իր ճառերում **Տիգրան Մեծին կոչել է վեհագույն** (լատիներեն՝ *vehemens*): Դա Հռոմում քաղաքական գործչին տրվող բարձրագույն գնահատականն էր: Նրանից քիչ ուշ ապրած հռոմեացի պատմիչ Պատերկուլոսը Տիգրան Մեծին կոչել է «*իր ժամանակի հզորագույն թագավոր*» և «*թագավորներից մեծագույնը*»: Իսկ մեկ ուրիշ պատմիչ Տրոգոսի խոսքերով՝ նրան մեծարում էին՝ կոչելով «Աստված»:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ներկայացրե՛ք Տիգրան Մեծի տերության սահմանները:
2. Որքան էր Տիգրան Մեծի բանակի թիվը: Դրանից որքանն էր բուն հայկական զորքը:
3. Երբ և որտե՞ղ Տիգրան Մեծը կառուցեց իր նոր մայրաքաղաքը: Նկարագրե՛ք մայրաքաղաք Տիգրանակերտը:
4. Ի՞նչ է Արքունի պողոտան:
5. Ի՞նչ գնահատական է տալիս Կիկերոնը (Ցիցերոնը) Տիգրան Մեծին:
6. Ի՞նչպե՞ս են գնահատել և ի՞նչ պատվանուններ են տվել մյուս օտար հեղինակները Տիգրան Մեծին:
7. Համեմատե՛ք հայոց երկու մեծ տիրակալներին՝ Արգիշտի I-ին և Տիգրան II Մեծին:

ՆՈՐ ՀԱՍԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Տիգրան Մեծի աշխարհակալ տերություն, Տիգրանակերտ, Արթունի պողոտա, Կիկերոն (Ցիցերոն), «վեհագույն», «թագավորներից մեծագույնը», «Աստված» արքա

ԸՆԹԵՐՑԱՆՈՒԹՅԱՆ ՆՅՈՒԹ

ՀՌՈՄԵԱՑԻ ՊԱՏՄԻՉ ՊԼՈՒՏԱՐՔՈՍԸ (I-II ԴԴ.)՝ ՏԻԳՐԱՆ ՄԵԾԻ ՏԵՐՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Երբ Տիգրանը նոր միայն սկսում էր, նրա ծրագրերն ու հնարավորությունները խիստ համեստ էին, իսկ այժմ նա հպատակեցրել է բազում ժողովուրդների, խորտակել է, ինչպես դեռևս չէր հաջողվել ուրիշ մեկին, պարթևների հզորությունը, իսկ Միջագետքը հեղեղել է հեյլեններով, որոնց նա ամբողջ բազմություններով բռնագաղթեցրել էր Կիլիկիայից ու Կապադովկիայից:

Այլ ժողովուրդներից նա արաբական քոչվոր ցեղերին քշեց իրենց նախկին վայրերից և բնակեցրեց իր մայրաքաղաքի մոտ, որպեսզի նրանց օգտագործի առևտրական կարիքների համար: Նրա մոտ շատ թագավորներ կային սպասավորի դրությամբ, իսկ նրանցից չորսին նա մշտապես պահում էր իր մոտ՝ որպես ուղեկից կամ թիկնապահ...

§ 23. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՀՌՈՄԻ ԴԵՄ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ

Երբ հռոմեացի զորավար Լուկուլլոսը պաշարեց մայրաքաղաք Տիգրանակերտը, Տիգրան Մեծն իր վեցհազարանոց թիկնապահ զունդն ուղարկեց օգնության: Մայրաքաղաքը պաշարված էր ավելի քան 40 հազարանոց թշնամու բանակով: Հայոց արքայական թիկնազորը զարմանքի ու հիացմունքի արժանի սիրանք կատարեց, բացառիկ հերոսական մի գործողություն՝ ձեռքելով ու անցնելով հռոմեական բանակի միջով: Թիկնազորը մտավ մայրաքաղաք և այնտեղից անվնաս դուրս բերեց թագուհուն, արքայական կանանոցն ու զանձարանը:



Պոմպեոսի դիմաքանդակը

Հռոմեա-հայկական պատերազմը: Պոնտոսի արքա Միհրդատ VI-ը Ք. ա. 71 թ., Հռոմի դեմ մղված հերթական պատերազմում պարտվելով, փախավ Հայաստան: Նրան հետապնդող **հռոմեացի զորավար Լուկուլլոսը** չհանդգնեց անցնել հայկական սահմանը: Նա պատվիրակներ ուղարկեց՝ պահանջելով հանձնել Հռոմի ոխերիմ թշնամուն: Տիգրան Մեծը, սակայն, մերժեց և չհանձնեց իր դաշնակցին ու բարեկամին: **Այսպիսով՝ պատերազմի առիթը պատրաստ էր:**

Հռոմեական բանակը **Ք. ա. 69 թ. զարնանք** Լուկուլլոսի գլխավորությամբ **մտավ Հայաստանի տարածք:** Նույն տարվա **հոկտեմբերին** հռոմեացիները հաջողության հասան **Տիգրանակերտի մոտ մղված ճակատամարտում:** Սակայն **Ք. ա. 68 թ.** հայերը ջախջախեցին հռոմեական բանակը **Արածանիի ճակատամարտում և թշնամուն դուրս քշեցին Հայաստանից:** Ավելին՝ հայոց զորքերի օգնությամբ Միհրդատն ազատագրեց Պոնտոսը՝ այնտեղից ևս դուրս մղելով հռոմեացիներին:

Պաշտոնազրկված Լուկուլլոսի փոխարեն **Ք. ա. 66 թ. Արևելք եկավ հռոմեացի զորավար Պոմպեոսը:** Նա կարողացավ դաշինք կնքել Տիգրան Մեծի դեմ ըմբոստացած Պարթևստանի հետ: Դաշինքի համաձայն՝ Հռոմը պետք է պատերազմ սկսեր Պոնտոսի դեմ, իսկ Պարթևստանը՝ Հայաստանի: Նույն թվականի զարնանքը հռոմեացիները գրավեցին Պոնտոսը: Հայաստանում պարթևները պարտվեցին և փախուստի դիմեցին: Ճիշտ է, Տիգրան Մեծը կրկին հաղթեց պարթևներին, սակայն նա կորցրել էր իր դաշնակից Պոնտոսին:

Արտաշատի պայնանագիրը: Հայաստանը մնաց մենակ՝ ընդդեմ Հռոմի և Պարթևստա-

նի: Սկսվեցին բանակցություններ Հռոմի և Հայաստանի միջև: **Ք. ա. 66 թ. Արտաշատում Տիգրան Մեծի ու Պոմպեոսի կողմից ստորագրվեց հայ-հռոմեական հաշտության պայմանագիր:** Հայաստանը հոգուտ Հռոմի հրաժարվեց իր նվաճումներից: Մեծ Հայքը ձանաչվեց «**Հռոմեական ժողովրդի բարեկամ և դաշնակից**», ինչը ենթադրում էր ռազմական փոխօգնություն:

Մեծ տիրակալի դասերը: Ինչո՞ւ Տիգրան Մեծը գնաց նման զիջումների: Չէ՞ որ նա հաղթել էր հռոմեացիներին Ք. ա. 69-68 թթ. լուկոլլոսյան պատերազմում, Պոմպեոսի հետ բախում չէր ունեցել, իսկ պարթևներին հերթական անգամ պարտության էր մատնել Ք. ա. 66 թ.:

Առաջին հայացքից անհասկանալի թվացող այս քայլը բացատրվում է Տիգրան Մեծի հայրենապաշտությամբ: Պատերազմը շարունակելու դեպքում Հայաստանը միայնակ պետք է կռվեր ընդդեմ

Տիգրան Մեծի արքայական թիկնազորի հերոսական ձեռքունը հռոմեա-հայկական պատերազմի ժամանակ Հեղինակ՝ իտալացի նկարիչ Զ. Ֆուգարո



Հոռմի և Պարթևստանի, այլ կերպ ասած՝ ընդդեմ ամբողջ աշխարհի:

Տիգրան Մեծը մահացավ Ք. ա. 55 թվականին 85 տարեկան հասակում: **Նա սերունդների հիշողության մեջ մնաց որպես հզորագույն և հայրենապաշտ տիրակալ:**

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ե՞րբ սկսվեց հռոմեա-հայկական պատերազմը: Ի՞նչ դեպքեր էին նախորդել դրան:
2. Ե՞րբ են տեղի ունեցել Տիգրանակերտի և Արածանիի ճակատամարտերը:
3. Ինչպե՞ն ավարտվեց Լուկուլլոսի արշավանքը Հայաստան:
4. Պոմպեոսը ե՞րբ եկավ Արևելք: Ի՞նչ քայլեր նա ձեռնարկեց:
5. Ինչո՞ւ Արտաշատի պայմանագրով Տիգրան Մեծը կատարեց մեծ զիջումներ:
6. Ե՞րբ է մահացել Տիգրան Մեծը:
7. Բնորոշե՛ք Տիգրան Մեծին որպես տիրակալի:

ՔՆՆԱՐԿՄԱՆ ՀԱՐՑ

Ձեր կարծիքով Տիգրան Մեծը կարող էր շարունակել պատերազմը: Հիմնավորե՛ք ձեր տեսակետը:

ՆՈՐ ՀԱՍԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Լուկուլլոս, Տիգրանակերտի և Արածանիի ճակատամարտեր, Պոմպեոս, Արտաշատի Ք. ա. 66 թ. պայմանագիր, «Հռոմեական ժողովրդի քարեկամ և դաշնակից», հայրենապաշտ տիրակալ

§ 24. ՄԵԾ ՀԱՅՔԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆ ԱՐՏԱՎԱԶԴ II-Ի ՕՐՈՒՔ

Կրասուսի արշավանքը: Տիգրան Մեծին հաջորդեց որդին՝ **Արտավազդ II-ը** (Ք. ա. 55–34 թթ.): Նա ևս Արտաշեսյան արքայատոհմի նշանավոր ներկայացուցիչներից է: Ստացել էր հիանալի կրթություն, գրել է «ողբերգություններ, ճառեր ու պատմական երկեր»:

Ք. ա. 54 թ. Հռոմն արևելք ուղարկեց **Կրասոս** զորավարին, որի նպատակը Պարթևստանի գրավումն էր: Քանի որ Հայաստանը Արտաշատի պայմանագրով համարվում էր Հռոմի «դաշնակից և բարեկամ», Կրասոսը Արտավազդ II-ից պահանջեց օգնական զորք: Սակայն նա չկատարեց Արտավազդ II-ի պայմանները, որոնք բխում էին Հայաստանի շահերից: Ուստի **Մեծ Հայքի արքան նրան օգնություն չտրամադրեց:**

Ք. ա. 53 թ. Կրասոսը սկսեց արշավանքը: Նույն թվականի **գարնանը Խառանի ճակատամարտում** Հռոմեական զորքը ջախջախիչ պարտություն կրեց: Սպանվեց նաև Կրասոսը:

Մինչ այդ Պարթևստանի արքա **Օրոդես II-ը** Կրասոսի դեմ ուղարկել էր իր Սուրեն զորավարին, իսկ ինքը մեկնել էր Հայաստան: **Հայ և պարթև արքաները բարեկամության դաշինք կնքեցին:**

Դաշինքն ամրապնդվեց պարթև արքայազն Բակուրի և Արտավազդ II-ի քրոջ ամուսնությամբ: Արտաշատ մայրաքաղաքում այդ առթիվ կազմակերպվեցին տոնական հանդեսներ: Երկու արքաները ներկայացում էին դիտում, երբ բերվեց սպանված Կրասոսի գլուխը և նետվեց նրանց առջև՝ ի նշան հաղթանակի:

Հռոմեական նոր արշավանքը: Պարթևստանում Ք. ա. 38 թ. գահը զավթեց Օրոդես II-ի որդի **Հրահատը:** Նրա գահակալությամբ հայպարթևական դաշինքը խզվեց:



Արտավազդ II-ի դրամներից.
դիմերեսը և դարձերեսը

Արմավիրի հունարեն արձանագրություններից: Իրանցից մի քանիսը չափաժողովությունների հատվածներ են, որոնց հեղինակը, ուսումնասիրողների կարծիքով, եղել է Արտավազդ II արքան:



Շուտով **արևելք արշավեց** մեկ այլ հռոմեական զորավար՝ **Անտոնիոսը**, որը նույնպես ծրագրել էր նվաճել Պարթևստանը: Նա, ելնելով Կրաստսի սիսալներից, նախընտրեց արշավել Հայաստանի տարածքով, ինչպես ժամանակին խորհուրդ էր տվել Արտավազդ II-ը:

Հայոց արքան կրկին ստանձնեց Արտաշատի պայմանագրով ունեցած պարտավորությունները: Նա Անտոնիոսին տրամադրեց օգնական զորք և թույլատրեց պարթևների դեմ արշավել Հայաստանի տարածքով:

Անտոնիոսը **100-հազարանոց քանակով Ք. ա. 36 թ. սկսեց ռազմարշավը, սակայն խայտառակ պարտություն կրեց**: Հռոմեացիները այս արշավանքի ընթացքում **կորցրին 44 հազար զինվոր**: Անտոնիոսի զորքը հետ քաշվեց Հայաստան, հայերը ապաստան տվեցին հռոմեացիներին:

Անտոնիոսը Հռոմում, արդարանալու համար, պարտության մեղքը բարդեց Արտավազդ II-ի վրա: **Ք. ա. 34 թ.** նրա զորքերն անակնկալ ներխուժեցին Հայաստան: Արյունահեղությունից խու-

սափելու նպատակով հայոց արքան գնաց բանակ-
ցությունների, սակայն խաբեությամբ ձերբակալ-
վեց և տարվեց Եգիպտոս: **Մեծ Հայքի թագավոր
հռչակվեց Արտավազդի որդին՝ Արտաշեսը:**
Սակայն Արտաշեսն ի վիճակի չեղավ պայքարելու
հռոմեացիների դեմ: Նա հարկադրված՝ իր զորքով
ապաստան գտավ Պարթևստանում: Վերջինիս
արքան, հասկանալով իր սխալը, որոշել էր բարե-
կամանալ Հայաստանի հետ:

Անտոնիոսը Եգիպտոսում պահանջեց, որ գեր-
ված Արտավազդ II-ն ու նրա ընտանիքը խոնարհ-
վեն և երկրպագեն իր կնոջը՝ Կլեոպատրային՝
դրա դիմաց խոստանալով ազատություն: Սակայն
վեհանձն արքան և նրա ընտանիքն արհամարհե-
ցին Անտոնիոսին՝ գերադասելով արժանապա-
տիվ մահը: **Ք. ա. 31 թ. Արտավազդ II-ը և հայոց
թագուհին մահապատժի ենթարկվեցին:** Իսկ
երկու արքայորդիները մնացին պատանդության
մեջ և ուղարկվեցին Հռոմ:



Եգիպտոսի թագուհի
Կլեոպատրա

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ե՞րբ է գահակալել Արտավազդ II-ը: Բնութագրե՛ք նրան:
2. Ե՞րբ է տեղի ունեցել Կրասոսի արշավանքը և ինչպե՞ս է ավարտվել:
3. Ե՞րբ է կնքվել և ինչո՞վ է ամրապնդվել հայ-պարթևական դաշինքը:
4. Ո՞ր թվականին սկսվեց Անտոնիոսի արշավանքը: Ներկայացրե՛ք դրա արդյունքները:
5. Ե՞րբ և ինչո՞ւ գերվեց Արտավազդ II արքան:
6. Ի՞նչ վեհանձն արարքով աչքի ընկան Արտավազդ II-ն ու իր ընտանիքը գերության մեջ:

ՆՈՐ ՀԱՍԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ

Արտավազդ II, Կրասոս, Օրոդես II, Խառանի ճակատամարտ, Սուրեն
զորավար, Անտոնիոս, Կլեոպատրա

ԸՆԹԵՐՑԱՆՈՒԹՅԱՆ ՆՅՈՒԹ

ՊԼՈՒՏԱՐՔՈՍԸ՝ ԱՐՏԱՇԱՏՈՒՄ ՀԱՅ ԵՎ ՊԱՐԹԵՎ ԱՐՔԱՆԵՐԻ ԴԱՇԻՆՔԻ ՈՒ ԹԱՏԵՐԱԿԱՆ ՆԵՐԿԱՅԱՑՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

Նրանք միմյանց համար խնջույքներ ու գինարբուքներ էին կազմակերպում, որոնց ընթացքում հաճախ բեմադրվում էին հունական ներկայացումներ, քանզի Օրոդեսին անծանոթ չէին հունական լեզուն և գրականությունը, իսկ Արտավազդը հորինում էր նույնիսկ ողբերգություններ և գրում ճառեր ու պատմական երկասիրություններ, որոնցից մի քանիսը մինչ այժմ պահպանվել են:

Այն պահին, երբ արքունիք բերեցին Կրասուսի գլուխը, ... ողբերգակ դերասան Յասոն Տրալացին արտասանում էր Էվրիպիդեսի «Բաքոսուհիներից» հատվածներ: Այն ժամանակ, երբ նրան ծափահարում էին, դահլիճ մտավ Սիլակեսը և երեսնիվայր ընկավ արքայի առաջ, և ապա նա սրահի մեջտեղ նետեց Կրասուսի գլուխը:

§ 25. ԱՐՏԱՇԵՍՅԱՆ ՎԵՐՁԻՆ ԳԱՀԱԿԱԼՆԵՐԸ

Արտաշես II-ի գահակալումը (-Ք. ա. 30-20 թթ.):
-Ք. ա. 30 թ. իր գործով վերադառնալով Պարթևստանից՝ Արտաշես II-ն ազատագրեց Հայաստանը: Նա ջախջախեց Հռոմի դաշնակից Ատրպատականի արքային և նրա երկիրը միացրեց իր պետությանը:

Արտաշես II-ը ջանքեր գործադրեց Հայաստան վերադարձնելու իր եղբայրներին, սակայն հաջողություն չունեցավ:

Արտաշես II-ը, օգտվելով տասնամյա խաղաղության ժամանակամիջոցից՝ շենացրեց ու կրկին հզորացրեց երկիրը: Նա հատեց դրամներ՝ իր պատկերով ու «Արքայից արքա» մակագրությամբ:

Իր ներքին հարցերը կարգավորելուց հետո Հռոմը կրկին ուշադրությունը սևեռեց Արևելքի վրա: -Ք. ա. 20 թ. հռոմեական զորքերով Հայաստան ուղարկվեց Արտավազդ II-ի պատանդ տարված որդիներից **Տիգրանը**: Նա 14 տարի ապրել էր հռոմեացիների մեջ, ուստի Հռոմում կարծում էին, որ Հայաստանի գահին նա կլինի հռոմեասեր գործիչ: Երբ հռոմեական զորքը հատում էր Հայաստանի սահմանը, **Արտաշես II-ն անհայտ հանգամանքներում սպանվեց**: Իշխանափոխությունը տեղի ունեցավ առանց պատերազմի. գահ բարձրացավ Տիգրան III-ը:

Հայաստանը վերջին Արտաշեսյանների օրոք: Տիգրան III-ը Մեծ Հայքում իշխեց -Ք. ա. 20-ից մինչև -Ք. ա. 8 թվականը: Հռոմեացիները նրան գահ էին բարձրացրել՝ պայմանով, որ Հայաստանի հաջորդ արքային նույնպես պետք է նշանակեն իրենք: Սակայն հռոմեացիներն իրենց հաշվարկներում սխալվեցին:

Հայաստանում որոշ ժամանակ իշխելուց հետո **Տիգրան III-ը գերադասեց հայոց երկրի շահե-**



Տիգրան III-ի դրամներից.
դիմերեսը և դարձերեսը



Տիգրան IV-ի և Էրատոյի համատեղ դրամներից. դիմերեսը և դարձերեսը

ըր: Շատ լավ գիտակցելով, թե որքան կարևոր է Հայաստանի համար սեփական ժառանգական իշխանությունը, նա գահաժառանգ հռչակեց Տիգրան անունով իր որդուն:

Տիգրան III-ի մահից հետո՝ **Ք. ա. 8 թ.**, գահ բարձրացավ **Տիգրան IV-ը:**

Հռոմեացիները, չհաշտվելով Հայաստանում իրենց ազդեցության կորստի հետ, Ք. ա. 5 թ. ուժով գահ բարձրացրին Արտավազդ III-ին: Վերջինս Արտավազդ II-ի՝ պատանդության մեջ գտնվող մյուս որդին էր: Նա 29 տարի ապրել էր հռոմեական միջավայրում և դարձել էր խիստ հռոմեասեր գործիչ:

Այդ պատճառով հայերը Ք. ա. 2 թ. գահընկեց արին Արտավազդ III-ին և կրկին գահ բարձրացրին Տիգրան IV-ին: Այս անգամ նա կառավարեց իր քույր Էրատոյի հետ միասին:

Հռոմը ստիպված էր հաշվի նստել հայերի հետ: **Ք. հ. 1 թվականին** հյուսիսային լեռնականների դեմ մղված պատերազմում հայոց արքան զոհվեց, իսկ թագուհի Էրատոն հրաժարվեց գահից:

Այսպես անկում ապրեց Արտաշեսյան արքայատոհմը: Սակայն Մեծ Հայքի թագավորությունը պահպանվեց: Հայոց գահի շուրջ սուր պայքար ծավալվեց օտար գահակալների կողմից:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ո՞վ է թագավորել Արտավազդ II-ից հետո: Ներկայացրե՞ք նրա գահակալումը:
2. Հռոմեացիներն ո՞ւմ գահ բարձրացրին Ք. ա. 20 թ.:
3. Ի՞նչ գիտեք Տիգրան III-ի մասին:
4. Ներկայացրե՞ք Մեծ Հայքի գահին իշխած Արտաշեսյան վերջին արքաներին:

ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔ

Ծանոթացե՛ք 108 էջում բերված Արտաշեսյան արքայատոհմի ժամանակագրական աղյուսակին և համեմատե՛ք Երվանդականների հետ:

ՆՈՐ ՀԱՍԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ

Արտաշես II, Տիգրան III, Տիգրան IV, Էրատո, Արտաշեսյան արքայատոհմի անկում

ՀԵՏԱՔՐՔԻՐ ՔԱՐՏԵԶ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՊՏՂՈՄԵՈՍԻ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵԶ

Մեր թվարկության հենց սկզբին անկում ապրեց Արտաշեսյան հարստությունը, սակայն Մեծ Հայքի թագավորությունը նույն սահմաններով շարունակեց գոյություն ունենալ մինչև IV դ. վերջերը: Այդ իրավիճակն արձանագրված է անտիկ աշխարհի նշանավոր աշխարհագրագետ Պտղոմեոսի (I–II դդ.) քարտեզներում, որոնցում հատուկ նշվում են Մեծ Հայքը և Փոքր Հայքը:



ՀԱՅԿԱԶՈՒՆ-ԱՐՏԱՇԵՍՅԱՆՆԵՐԻ ԱՐՔԱՅԱՅԱԿ



Արտաշես I, որդի Զարեհի
(Ք.ա. 189 – մոտ Ք.ա. 160 թթ.)



Արտավազդ I, որդի Արտաշես I-ի
(մոտ Ք.ա. 160 – Ք.ա. 115 թթ.)



Տիգրան I,
որդի Արտաշես I-ի
(Ք.ա. 115 – Ք.ա. 95 թթ.)



Տիգրան II,
որդի Տիգրան I-ի
(Ք.ա. 95 – Ք.ա. 55 թթ.)



Արտավազդ II,
որդի Տիգրան II-ի
(Ք.ա. 55 – Ք.ա. 34 թթ.)



Արտաշես II,
որդի Արտավազդ II-ի
(Ք.ա. 30 – Ք.ա. 20 թթ.)



Տիգրան III,
որդի Արտավազդ II-ի
(Ք.ա. 20 – Ք.ա. 8 թթ.)



Տիգրան IV,
որդի Տիգրան III-ի
(Ք.ա. 8 – Ք.ա. 5 թթ.)



Արտավազդ III,
որդի Արտավազդ II-ի
(Ք.ա. 5 – Ք.ա. 2 թթ.)



Տիգրան IV և Էրաստո
(Ք.ա. 2 – Ք.հ. 1 թթ.)



Էրաստո
(6–12 թթ.)

§ 26. ՀԱՅՈՑ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՆՅՈՒՄԱՅԻՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

Հայ ժողովրդի պայքարը անկախության պահպանման համար: I դարի առաջին կեսին Հայաստանում գահակալական լուրջ պայքար էր ծավալվել:

Վերջին Արտաշեսյանների օրոք Հռոմեական կայսրությունը ուժեղացրել էր ձնշումը Հայաստանի վրա: Օգոստոս կայսեր թոռան՝ Գայոս Կեսարի գլխավորած բանակը, **2 թ.** ներխուժելով Հայաստան, շարժվեց դեպի երկրի խորքը: Հասնելով Արշարունյաց գավառը՝ **հռոմեացիները պաշարում են Արտազերս բերդը:** Հայ պաշտպանները հերոսաբար դիմադրում են հռոմեական լեգեոններին:

Հռոմեական հրամանատարին վերացնելու նպատակով հայ **բերդապահ Ադդոնը** դիմում է խորամանկության: Բանակցությունների պատրվակով նա ժամանում է հռոմեական ճամբար և **Գայոս Կեսարի** հետ հանդիպման ընթացքում դաշույնով ծանր վիրավորում նրան: Գայոսի թիկնապահների հետ մենամարտում Ադդոնը հերոսաբար զոհվում է, իսկ Արտազերսի պաշտպանները շարունակում են դիմադրությունը:

Արտաշեսյանների արքայատոհմից հետո Արտաշատում գահակալած թագավորներից առավել նշանավորը **Ջենոնն** էր (**18-34 թթ.**): Նրա թագավորության տարիները խաղաղ էին, և հայ ժողովուրդը նրան սիրով կոչում էր **Ջենոն-Արտաշես:** Նրա մահից հետո Արտաշատում գահակալել են Պարթևստանի և Հռոմի դրածո թագավորներ:

Հռոմը ծրագրել էր նվաճել Հայաստանը և այն վերածել կայսերական նահանգի: Իսկ Պարթևները



Ջենոն-Արտաշեսի դրամներից, դիմերեսը և դարձերեսը



Արգար արքան՝ Քրիստոսի պատկերով. որմնանկար Վարագա վանքից

րը, մրցակցելով Հռոմի հետ, ցանկանում էին ձեռք բերել հուսալի դաշնակից ի դեմս Հայաստանի: **Ուստի հայ ժողովուրդը դաշնակցեց պարթևների հետ՝ ընդդեմ հռոմեացիների նվաճողական քաղաքականության:**

Հայոց արքա Արգար: I դարի առաջին կեսին Մեծ Հայքի թագավորական իշխանությունը ներկայացված էր երկու կենտրոններով: Մեկն Արտաշատում էր, իսկ մյուսը՝ **Տյուսիսային (Հայկական) Միջագետքում** գտնվող **Ուռհա-Եղեսիայում:**

Այդ ժամանակաշրջանում Ուռհա-Եղեսիայում գահակալում էր Հայկազուն-Երվանդյաններից սերող Հայոց Արգարյանների արքայատոհմը: Դրա ամենանշանավոր ներկայացուցիչն էր **Արգար V թագավորը (13-50 թթ.):** Նրա թագավորության տիրույթների մեջ էին մտնում նաև Հայաստանի հարավարևմտյան շրջանները:

Հայոց արքա Արգարը, իմանալով իր պարթև ազգականների միջև ծագած խռովության մասին, մեկնում է Պարթևստան: Խռովությունը հարթելուց հետո նա ծանր հիվանդանում է և վերադառնում Եղեսիա: Լսելով Քրիստոսի մասին՝ **Արգարը նամակով խնդրում է Քրիստոսին գալ Եղեսիա**

Հատված Ուռհա-Եղեսիայի բերդից





Թաղեոս առաքյալ

Նեղինակ՝ Հակոբ Հովնաթանյան



Բարդուղիմեոս առաքյալ

և բուժել իրեն: Եղեսիա է գալիս Քրիստոսի աշակերտներից **Թաղեոս առաքյալը:** Նա քարոզում է Ավետարանը և բուժում Արգարին:

Քրիստոսի տասներկու աշակերտներից **Թաղեոս և Բարդուղիմեոս առաքյալները** Հայաստանում **հանդիպում են Արտաշատի մոտ՝ Օթեաց խաչ վայրում:** Նրանց քարոզչությանը հիմնվում է Հայ առաքելական եկեղեցին:

Պայքար Հռոմի դրածոների դեմ: Արտաշատում այդ ժամանակ գահը զավթել էր վրաց թագավորի եղբայր Միհրդատը: Հայերը նրան վտարում են երկրից, սակայն Միհրդատը հռոմեական ուժերի օգնությամբ կրկին բռնազավթում է Մեծ Հայքի գահը: Այդ դաժան անձնավորությունը առաջացրել էր հայ ժողովրդի ատելությունը: Միհրդատի եղբորորդին՝ Հոադամիզդը, դավադրաբար սպանելով նրան, 51 թ. Արտաշատում զավթում է գահը: Հոադամիզդը նույնպես առաջացնում է հայ ժողովրդի ցասումը:



Պարթև Վաղարշ I
արքայի դրամներից

Պարթևատանի թագավոր **Վաղարշ I Արշակունին (51-80 թթ.)** Հռոմեական կայսրության դեմ որոշում է ստեղծել դաշինք: Նա մտադիր էր իր եղբայրներից մեկին՝ **Տրդատին**, դարձնել Հայաստանի, իսկ մյուսին՝ Բակուրին՝ Ատրպատականի թագավոր: **52 թ. Վաղարշը և Տրդատը պարթևական զորքով մտնում են Հայաստան:** Հռադամիզդը, փախչում է Վիրք: Սակայն ցրտաշունչ ձմռան և հիվանդությունների պատճառով պարթևական զորքը հեռանում է երկրից:

ՀԱՐՅԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ներկայացրե՞ք իրավիճակը Հայաստանում I դարի առաջին կեսին:
2. Պատմե՞ք Ադդոնի սխրագործության մասին:
3. Արտաշեսյան արքայատոհմից հետո ո՞վ էր Արտաշատում գահակալած թագավորներից առավել նշանավորը:
4. Որտե՞ղ էր թագավորում Արգարյանների արքայատոհմը:
5. Ինչո՞ւ էր Արգար V-ը Քրիստոսին Եդեսիա հրավիրում, ինչ պատահեց հետո:
6. Ինչ նպատակ ուներ պարթև արքա Վաղարշ I Արշակունին:
7. Երբ առաջին անգամ Վաղարշը և Տրդատը զորքով մտան Հայաստան:

ՔՆՆԱՐԿՄԱՆ ՀԱՐՑ

Ինչո՞ւ էին հայերը դաշնակցում պարթևների, այլ ոչ հռոմեացիների հետ:

ՆՈՐ ՀԱՄԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ

Արտագերս քերդ, Ադդոն, Զենոն-Արտաշես, Ուռհա-Եդեսիա, Արգար V, Օթեսց իսաչ, Հայ առաքելական եկեղեցի, Հռոմի դրածոներ

ԸՆԹԵՐՑԱՆՈՒԹՅԱՆ ՆՅՈՒԹԵՐ

**ՓՐԿՉԻ ՀՐԱՄԱՆՈՎ ԹՈՎՄԱՍ ԱՌԱՔՅԱԼԻ ԳՐԱԾ
ՊԱՏԱՍԽԱՆԸ ԱԲԳԱՐԻ ԹՂԹԻՆ
(ըստ Մովսես Խորենացու)**

Երանի նրան, ով ինձ հավատում է՝ ինձ տեսած չլինելով: Քանզի Իմ մասին գրված է. «Ովքեր Ինձ տեսնեն, չեն հավատա Ինձ, իսկ ովքեր

չտեսնեն, նրանք կհավատան Ինձ և կապրեն»։ Իսկ այն մասին, որ դու Ինձ գրեցիր, որ Ես գամ քեզ մոտ, ապա արժան է, որ Ես կատարեմ այստեղ այն ամենը, ինչի համար ուղարկված եմ։ Եվ երբ այդ կատարեմ, ապա կհամբարձվեմ Նրա մոտ, որն Ինձ ուղարկել է։ Եվ երբ համբարձվեմ, կուղարկեմ այստեղի իմ աշակերտներից մեկին, որպեսզի նա բժշկի քո ցավերը, և քեզ ու նրանց, որ քեզ հետ են, կյանք շնորհի։

Այս թուղթը քերեց Անանը՝ Արգաթի սուրհանդակը, Փրկչի կենդանագիր պատկերի հետ միասին, որը մինչև այսօր պահվում է Եդեսիա քաղաքում։

ՀՌՈՄԵԱՅԻ ՊԱՏՄԻՉ ՏԱԿԻՏՈՍԸ՝ ԶԵՆՈՆ-ԱՐՏԱՇԵՍԻ ԹԱԳԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Զենոնն ամենավաղ մանկությունից յուրացրել էր հայերի սովորություններն ու նիստուկացր, ընտելացել էր նրանց որսերին, այլ բարքերին... և գրավել էր իր կողմն առաջնորդներին, ինչպես և հասարակ ժողովրդին։ Արդ՝ Գերմանիկոսը ազնվականության հավանությամբ և շրջապատող ժողովրդի բազմության ներկայությամբ նրա գլխին դրեց Արտաշատ քաղաքում թագավորական պատվանշանը։ Ժողովուրդը, հարգանք հատուցանելով թագավորին, նրան ողջունում էր՝ անվանելով Արտաշես, և այդ անունը նրան տվել էին ըստ քաղաքի անվան։



Տրդատ I-ի արձանը
Փարիզում, Վերսալ

§ 27. ՏՐԴԱՏ I-Ի ԳԱՀԱԿԱԼՈՒՄԸ

Հայ-պարթևական դաշինքն ընդդեմ Հռոմեական կայսրության: Հայ-պարթևական դաշնակից ուժերով **Տրդատ Արշակունին 54 թ. կրկին փորձում է գահակալել Արտաշատում:** Սակայն անհրաժեշտ էր հաղթահարել Հռոմի դիմադրությունը: **Ներոն կայսեր (54-68 թթ.)** հրամանով Արևելք է գալիս զորավար **Կորբուլոնը:** Նրա լեզեոնները Մեծ Հայք են ներխուժում և ճամբար խփում Բարձր Հայքի Կարնո դաշտում: **Այսպես սկսվում է տասը տարի տևած պատերազմը հռոմեական և հայ-պարթևական ուժերի միջև:**

Այդ ժամանակ Վաղարշը գրադված էր Պարթևստանի արևելքում, ուստի Տրդատը հռոմեական բանակին դիմակայում էր հայկական ուժերի օգնությամբ: Սակայն ուժերն անհավասար էին: Կորբուլոնի զորքը, ավեր սփռելով, շարժվում է դեպի Արտաշատ: Տրդատը փոքրաթիվ ջոկատով ստիպված հեռանում է Ատրպատական:

Կորբուլոնը 58 թ. գրավում է Արտաշատը, ավերում այն և շարժվում դեպի Տիգրանակերտ: Ճանապարհին հռոմեական լեզեոնները հանդիպում են հայկական ուժերի համառ դիմադրությանը: Սակայն նրանց ի վերջո հաջողվում է գրավել Տիգրանակերտը:

Վաղարշ I-ը, մեծաքանակ զորքով մտնելով Հայաստան, պաշարում է Տիգրանակերտը: Կորբուլոնը ստիպված զինադադար է խնդրում: Վաղարշը դադարեցնում է Տիգրանակերտի պաշարումը՝ պայմանով, որ Տրդատին Հայոց թագավոր ճանաչելու առաջարկով դեսպանություն ուղարկվի Հռոմ:

Սակայն Ներոն կայսրը չի համաձայնում Վաղարշի առաջարկին և **61 թ. Հայաստան է ուղարկում հռոմեական նոր զորք՝ Պետոս** զորավարի հրամանատարությամբ: Պետոսը սպառնում էր



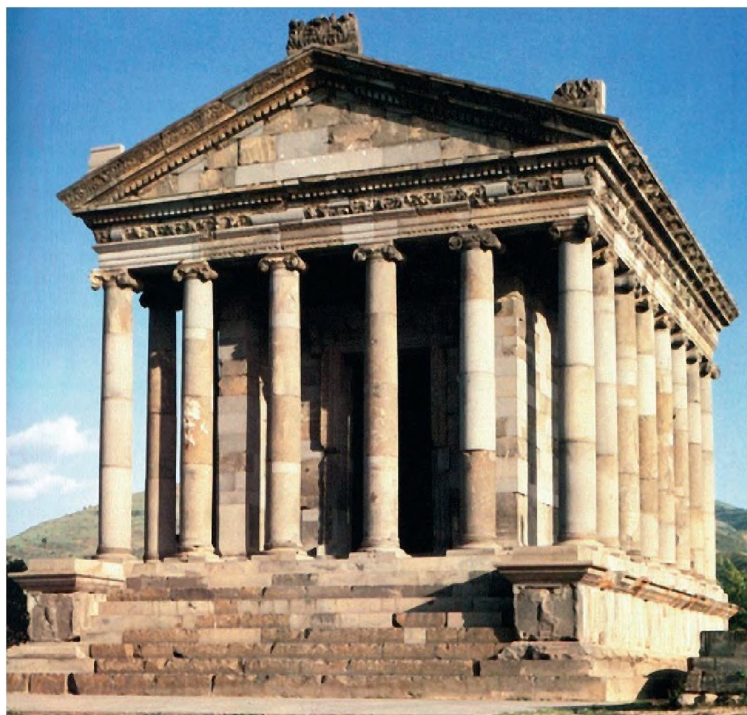
Կորբուլոնի լատիներեն արձանագրությունը՝ հայտնաբերված Խարբերդի շրջանում

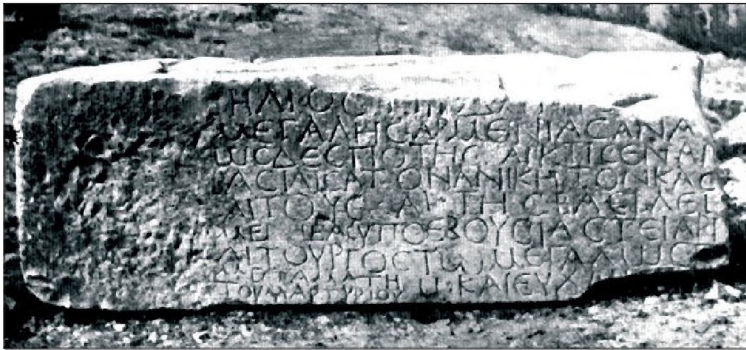
Հայաստանում հաստատել հռոմեական կարգեր և ժողովրդին հարկման ենթարկել: Այսպիսի սպառնալիքներ լսելով՝ հայերն ավելի են ուժեղացնում իրենց աջակցությունը Տրդատին:

Արածանիի ափին՝ Հռանդեա վայրում, 62 թ. գարնանը տեղի ունեցած ճակատամարտում Պետոսի լեգեոնները պարտություն են կրում Վաղարշի ու Տրդատի գլխավորած հայ-պարթևական ուժերից: Հռոմեական զինվորներն, ի նշան պարտության, ծնկաչոք անցնում են հայ-պարթևական զորքի նիզակների՝ «լծի» տակով: Դա մեծագույն խայտառակություն էր հռոմեական անպարտելի համարվող քանակի համար:

Ներոն կայսրը ձիգեր էր գործադրում փրկելու Հռոմի հեղինակությունը: Նա որոշում է շարունակել պատերազմը: Երբ Վաղարշի պատվիրակությունը ժամանում է Հռոմ, կայսրը հայտնում է, որ կձանաչի Տրդատի գահակալությունը, եթե նա անձամբ գա իր տերության մայրաքաղաք և թագը ստանա իրենից:

Արեգակին նվիրված տաճարը Գառնիում՝ կառուցված Տրդատ I-ի օրոք





Գառնու ամրոցի կառուցման մասին Տրդատ I-ի արձանագրությունը

Տրդատ I-ի գահակալությունը: Կորբուլոնը 64 թ. վերստին արշավում է Հայաստան: Սակայն պատերազմը վերսկսելու փոխարեն պարթևական թագավորին խորհուրդ է տալիս ընդունել Ներոնի առաջարկը: Վաղարշ I-ը և Տրդատը համաձայնում են՝ պայմանով, որ խաղաղության պայմանագիրը կնքվի **Հռոմեայում**: Այդպես էլ արվում է:

Տրդատը 65 թ. մեծ շքախմբով մեկնում է Հռոմ: Ուղևորության ծախսերը հոգում էր կայսերական գանձարանը: Հասնելով Նեապոլիս (Նեապոլ) քաղաքը և ներկայանալով Ներոնին՝ Տրդատը հրաժարվում է իր վրայից հանել սուրբ: Դա կայսերական պալատում ընդունված արարողակարգի խախտում էր, սակայն Տրդատն իրեն պահում է որպես հաղթանակած կողմ:

Տրդատն ու Ներոնը այդտեղից միասին ժամանում են Հռոմ: Կայսրության մայրաքաղաքում մեծ հանդիսավորությամբ Տրդատը թագադրվում է: **Ներոնը Տրդատին ճանաչում է Հայաստանի թագավոր** և նրան մեծ գումար ու արհեստավորներ տրամադրում՝ Կորբուլոնի կողմից ավերված Արտաշատը վերականգնելու համար:

Տրդատ I-ը 66 թ. վերադառնում է Հայաստան: **Նրա գահակալության տարիներին (66–88 թթ.)** Հայաստանի ներքին և արտաքին վիճակը կայունանում է: Արտաշատ մայրաքաղաքի վերականգնման հետ մեկտեղ **Տրդատ I-ը կառուցապատում է Գառնու հինավուրց ամրոցն՝** իր շինություններով և **Արեգակին նվիրված տաճարով:**



Տրդատ I-ի հունարեն արձանագրությունը՝ հայտնաբերված Ապարանում

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ե՞րբ է սկսվել և քանի՞ տարի է տևել հայ-պարթևական պատերազմն ընդդեմ Հռոմեական կայսրության:
2. Ո՞վ էր Կորբուլոնը, ե՞րբ գրավեց Արտաշատը:
3. Ի՞նչ պահանջեց Վաղարշ Արշակունին Կորբուլոնից Տիգրանակերտի պաշարումը դադարեցնելու դիմաց:
4. Ո՞վ փոխարինեց Կորբուլոնին: Ինչո՞ւ էին հայերը աջակցում Տրդատ Արշակունուն:
5. Ի՞նչ հետևանքներ ունեցավ Հռանդեայի ձակատամարտը:
6. Ներկայացրե՞ք Տրդատի թագադրման պատմությունը:
7. Ե՞րբ է գահակալել Տրդատ I-ը:

ՔՆՆԱՐԿՄԱՆ ՀԱՐՑ

Ձեր կարծիքով ինչո՞ւ Տրդատն ու Վաղարշը պնդեցին, որ հաշտության պայմանագիրը կնքվի հենց Հռանդեայում:

ՆՈՐ ՀԱՍԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ

Հայ-պարթևական պատերազմ՝ ընդդեմ Հռոմեական կայսրության, Ներոն, Կորբուլոն, Հռանդեայի ձակատամարտ, Տրդատ I

§ 28. ՄԵԾ ՀԱՅԲԸ I ԴԱՐԻ ՎԵՐՋԻՑ ՄԻՆՉԵՎ III ԴԱՐԻ ԿԵՍԵՐԸ

Սանատրուկ: Տրդատ I-ին հաջորդած **Սանատրուկը (88-110 թթ.)** փայլուն տիրապետում էր ռազմարվեստին: Նրա օրոք Արածանիի ափին՝ Մշո դաշտում, կառուցվեց **Մծուրքը:** Ըստ Հռոմի և Պարթևստանի պայմանավորվածության՝ Հայաստանում գահակալում էր միայն այն անձնավորությունը, ով ստանում էր երկու կողմերի համաձայնությունը: Երբ խախտվում էր այդ պայմանավորվածությունը, Հայաստանը դառնում էր թե՛ժ պայքարի թատերաբեմ:

Վաղարշ I: Վաղարշ I Արշակունու (117-140 թթ.) օրոք Արարատյան դաշտում գտնվող նախկին Վարդգեսավան գյուղաքաղաքը վերածվեց մեծ քաղաքի: Նրա անունով այն կոչվեց **Վաղարշապատ:** Արքունիքը տեղափոխվեց **նոր մայրաքաղաք:**

Վաղարշ I-ից հետո Հռոմեական կայսրությունը Հայաստանի թագավոր նշանակեց Հռոմի ծերակույտի անդամ Սոհեմոսին, ով հայտնի էր նաև Տիգրան անունով:



Գեղի ամրոցը՝
Կաթավաքերից



Վաղարշապատի (Էջմիածին) Մայր տաճարի թանգարանում պահվող կարևորագույն երկու մասունքները՝ իրենց պահատուփերով. Նոյյան տապանի բեկորը և գեղարդը, որով խոցել են Հիսուս Քրիստոսին



Արշակունիների ժառանգական իշխանության հաստատումը: Մեծ Հայքում գահակալած Վաղարշ II-ի ժամանակներից (185-198 թթ.) Արշակունիների արքայատոհմի գահակալությունը Հայաստանում դարձավ ժառանգական: Այսինքն՝ թագը հորից անցնում էր որդուն: Վաղարշ II-ը շարունակում է Վաղարշապատի կառուցապատումը և ամրությունների ստեղծումը: Նա պաշտպանում է երկիրը Կովկասի լեռնական ցեղերի հարձակումներից, որոնց դեմ մղած պայքարում էլ զոհվում է:

Վաղարշ II-ին հաջորդում է որդին՝ **Խոսրով I-ը (198-215 թթ.):** Նա հոր մահվան վրեժը լուծելու նպատակով հայոց զորքով արշավում է նույն լեռնական ցեղերի դեմ և ջախջախում նրանց: Հռոմեական կայսրը, որոշելով կայսրությանը ենթարկել Հայաստանը, խաբեությամբ Ասորիք է հրավիրում Խոսրով I-ին, ձերբակալում և ուղարկում Հռոմ:

Հայաստանում գահակալած Խոսրովի որդու՝ **Տրդատ II-ի (216-252 թթ.)** գլխավորությամբ հայերը ջախջախում և երկրից վտարում են հռոմեական զորքը: Այդ ընթացքում Հռոմում բանտարկության մեջ մահացել էր Խոսրով I-ը: Հայհռոմեական հարաբերությունները բարելավելու նպատակով Հռոմի նոր կայսրը թագ է ուղարկում Տրդատ II-ին:

Պարթևստանում գահակալական կոնվններից թուլացած պարթև Արշակունիները չեն կարողանում դիմակայել Սասանյաններին: **226 թ. Սասանյան Արտաշիրը գրավում է երկրի գահը:** Այդ ժամանակվանից մեր հարևան երկիրը հայտնի է **Պարսկաստան** անունով:

Պարթև Արշակունիներին պաշտպանող հայ Արշակունիները դարձան Սասանյանների հարստության հակառակորդը: Արտաշիր I Սասանյանի փորձը՝ տապալելու նաև Հայաստանում գահակալող Արշակունիներին, ավարտվում է պարտությամբ:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ներկայացրե՞ք Հայաստանում տիրող իրավիճակը Տրդատ I-ից հետո:
2. Ո՞ր քաղաքը կառուցվեց Վաղարշ I-ի օրոք:
3. Ո՞ր արքայից Արշակունիների արքայատոհմի գահակալությունը Հայաստանում դարձավ ժառանգական: Ինչո՞ւ:
4. Ի՞նչ ընթացք ունեցավ հայ-հռոմեական հակամարտությունը Խոսրով I-ի օրոք:
5. Ինչո՞ւ սրվեցին հայ-պարսկական հարաբերությունները III դարում:

ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔ

Լրացրե՞ք Տրդատ I-ից հետո Հայաստանում գահակալած թագավորների ժամանակագրական աղյուսակը:

Գահակալ	Կառավարման թվերը	Ձեռնարկումները
1. Տրդատ I	66–88 թթ.	ա) Արտաշատի վերակառուցում բ) Գառնու ամրոցի վերակառուցում գ) Արեգակի տաճարի կառուցում
2.		
3.		

ՆՈՐ ՀԱՄԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Սանատրուկ, Մծուրք, Վաղարշ I, Վաղարշ II, հայ Արշակունիների ժառանգական իշխանությունը, Խոսրով I, Տրդատ II, Սասանյաններ, Պարսկաստան

ԸՆԹԵՐՑԱՆՈՒԹՅԱՆ ՆՅՈՒԹ

ՓԱՎԱՏՈՍ ԲՈՒՋԱՆ ԴԸ՝ ՄԾՈՒՐՔԻ ՄԱՍԻՆ

Այնուհետև Հայր մարդպետը գնաց սուրբ տեղերից և իջավ Եփրատ գետի հոսանաց ափը՝ խիտ անտառի հովիտները, երկու գետերի միախառնման տեղում՝ եղեգնուտ տեղերի և վայրի ծառերի խիտ մասում, ուր հին ժամանակներում կառուցված էր մի ինչ-որ քաղաք, որը շինել էր Սանատրուկ թագավորը, և այդ տեղի անունն էր Մծուրք:

§ 29. ՏՐԴԱՏ III-Ը՝ ՄԵԾ ՀԱՅՔԻ ԹԱԳԱՎՈՐ

Տրդատ արքայազնի և Գրիգոր Պարթևի մանկությունը: III դ. կեսերին Սասանյան արքա Շապուհ I-ը հարձակվում է Մեծ Հայքի վրա: Տրդատ II-ը ստիպված հեռանում է Հռոմեական կայսրություն:

Հայոց գահին նստում է **Խոսրով II-ը:** Պարսից արքան, պարտություններ կրելով հայոց Խոսրով թագավորից, Հայաստան է ուղարկում **Անակ Պարթևին՝** Խոսրովին սպանելու հանձնարարությամբ: Իբրև թե պարսից հետապնդումներից խուսափելով՝ Անակը ներկայացել էր հայոց արքա Խոսրովին, որը նրան իր ընտանիքով բնակեցրել էր Արտազ գավառում:

Հայաստան գալուց և որդու՝ Գրիգորի ծնվելուց երեք տարի անց **Անակը դավադրաբար սպանում է Խոսրովին:** Անակին իր մերձավորների հետ սպանում են հայ զորականները **Երասխ գետի Տափերական կամրջի մոտ:** Անակի որդի **Գրիգորին դայակները փախցնում են Կապադովկիայի Մաժակ-Կեսարիա քաղաքը:** Իսկ Խոսրովի որդուն՝ **Տրդատին,** դայակները,

Դավաճան Անակի սպանությունը Տափերական կամրջի մոտ Հեղինակ՝ իտալացի նկարիչ Ջովիանո Չաստո. 1885 թ.



փախցնելով պարսկական հետապնդումներից, տանում են հռոմեական արքունիք:

«Ժամանակ անիշխանության»: Սասանյանների նվաճողական քաղաքականության հետևանքով 260-ական թթ. կեսերից հայոց գահը զավթում են պարսից դրածո մի քանի թագաժառանգներ: Մովսես Խորենացին այս ժամանակաշրջանը բնութագրել է որպես «**Ժամանակ անիշխանության**»: Օտար գահակալներն իրենց զավթումները Հայաստանում դյուրացնելու նպատակով ձգտում էին հայերին պարտադրելու **գրադաշտականությունը (մագղեգականություն)**, որը Պարսկաստանում պետական կրոն էր:

Տրդատ արքայազնի և Գրիգոր Պարթևի վերադարձը: Տրդատը Հռոմեական կայսրությունում գտնվելիս ըմբշամարտի ասպարեզում հաղթել էր օլիմպիական խաղերում: Նա մեծ սխրագործություններ էր կատարել նաև մարտադաշտում: Ամենահիշարժանը **276 թ. նրա հաղթական մենամարտն էր գոթերի իշխանի նկատմամբ:** Հռոմեական կայսրը, Տրդատին մեծ պատիվների արժանացնելով և պարգևներ տալով, թագադրում և հռոմեական օգնական զորքով ձանապարհում է Հայոց աշխարհ:



Տրդատ III Մեծ
Հեղինակ՝ Մկրտում
Հովնաթանյան



Խոր վիրապը Մասիսի
համայնապատկերում

Հակոբ Մծբնեցու եկեղեցին
Մծբինում



Տրդատը վերադառնում է 287 թվականին և միառժամանակ թագավորում Հայաստանի արևմտյան հատվածում: Երբ Տրդատը դեռևս Բարձր Հայքում էր, նրա մոտ ծառայության էր եկել **Գրիգոր Պարթևը:** Տրդատ թագավորը Եկեղեցյաց գավառում՝ Անահիտ աստվածուհուն նվիրված տաճարում, զոհեր մատուցելիս նկատում է, որ Գրիգորը արարողությանը չի մասնակցում: Իմանալով, որ նա քրիստոնյա է ու Անակի որդին, Տրդատը հրամայում է նրան փակել բերդի ստորգետնյա բանտում՝ **Խոր վիրապում:** Գրիգորն այդտեղ մնում է 13 տարի:

Հռոմեացիների հետապնդումներից փախչելով՝ **Հռիփսիմյանց կույսերը** հասնում են Հայաստան: Տրդատը, տեսնելով Հռիփսիմե կույսին, սիրահարվում է նրան: Սակայն Հռիփսիմեն մերժում է արքայի սերը: Տրդատը դառնում է Հռիփսիմեի և մյուս կույսերի նահատակության պատճառը: Այդ ամենը խորապես ցնցում է Տրդատին, և նա ծանր հիվանդանում է:

Արքայաքույր Խոսրովիդուխտին տեսիլք է երևում, որ Տրդատին և նրա հետ հիվանդացած մարդկանց կարող է բուժել միայն Գրիգորը: Տրդատը հրամայում է նրան բանտից ազատ ար-

ձակել: Խոր վիրապից դուրս գալով՝ Գրիգորը բուժում է թագավորին ու պալատականներին, սկսում է քրիստոնեական քարոզչություն կատարել:

Տրդատ III Մեծի գահակալությունը Մեծ

Հայրում: III դարի վերջին նորից սրվել էին պարսկա-հռոմեական հարաբերությունները: Սկսվեց հերթական պատերազմը: 296 թ. պարսից զորքը, Հյուսիսային Միջագետքում հռոմեական բանակին պարտության մատնելով, ներխուժում է Հայաստան: **Բասեն գավառի Ոսխա գյուղի մոտ 297 թ. հայ-հռոմեական միացյալ ուժերը ջախջախում են պարսիկներին:** Պարսից արքա Ներսեհը փախուստի է դիմում և հաշտություն խնդրում: Նա Հյուսիսային Միջագետքում տարածքային որոշ զիջումներ է անում հռոմեացիներին:

298 թ. Մծբինում կնքվում է հռոմեա-պարսկական 40-ամյա խաղաղության պայմանագիր: Մեծ Հայքի թագավորությունը վերականգնում է իր ամբողջականությունը: **Տրդատ III Մեծը վերջնականապես հաստատվում է հայոց գահին:**

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ո՞վ էր Խոսրով II-ը:
2. Անակ Պարթևը ինչո՞ւ էր եկել Հայաստան: Նկարագրե՛ք Խոսրով II-ի սպանության հետ կապված դեպքերը:
3. Ի՞նչ կրոն էին ուզում պարտադրել հայերին պարսիկները:
4. Ինչո՞ւ հռոմեական կայսրը մեծ պատիվների արժանացրեց Տրդատին և թագադրեց նրան:
5. Ինչո՞ւ Տրդատ III-ը Գրիգորին փակեց Խոր վիրապի բանտում:
6. Ովքե՞ր էին Հռիփսիմյանց կույսերը: Ինչո՞ւ Տրդատը բանտից ազատեց Գրիգորին:
7. Ե՞րբ է տեղի ունեցել Ոսխա գյուղի մոտ ճակատամարտը: Ինչո՞վ է այն ավարտվել:
8. Ե՞րբ է կնքվել Մծբինի խաղաղության պայմանագիրը:

ՆՈՐ ՀԱՍԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Խոսրով II, Անակ Պարթև, «Ժամանակ անիշխանության», զրադաշտականություն, Տրդատ III, Գրիգոր Պարթև, Խոր վիրապ, Հռիփսիմյանց կույսեր, Ոսխայի ձակատամարտ, Մծբինի 40-ամյա խաղաղության պայմանագիր

ԸՆԹԵՐՑԱՆՈՒԹՅԱՆ ՆՅՈՒԹ

ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍԸ՝ ՏՐԴԱՏ III-Ի ՄԱՍԻՆ

Տրդատն, անվանի լինելով քաջությամբ, գերազանցել էր պատերազմներում, հունաց ողիմպիական (օլիմպիական) խաղերում, հսկայի գորությամբ ասպարեզ գալով՝ բազում քաջագործություններ էր ցույց տվել: Ոչ սակավ պատերազմներ էր մղել Եփրատ գետի այն ափին... ուր և խիստ խոցված՝ ձիով դուրս էր եկել պատերազմից: Այնուհետև նա, վերցնելով ձին, ասպազենն ու զենքերը և կապելով մեջքին, ալիքների վրա լողալով, անցել էր Եփրատ գետը:

§ 30. ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ

**Վաղ պետական կազմավորումների դա-
րաշրջանը:** Ինչպես արդեն գիտեք նախորդ դա-
սերից, առաջին պետական կազմավորումը Հա-
յաստանում Արատտան էր: Այն հիշատակվում է
Ք. ա. III հազարամյակի առաջին կեսին: **Այսինքն՝
հայկական պետականությունն ունի հինգ հա-
զար տարվա պատմություն:**

Հին Հայաստանում, ինչպես գիտեք, գոյու-
թյուն են ունեցել մի շարք փոքր պետական կազ-
մավորումներ: Նրանք, հաճախ դաշինք կնքելով,
միավորվել են ընդհանուր թշնամու դեմ: Ք. ա. II
հազարամյակում Նաիրի երկրի բազմաթիվ ար-
քա-առաջնորդներ դաշինքներ էին ստեղծել՝ ընդ-
դեմ թշնամի Ասորեստանի:

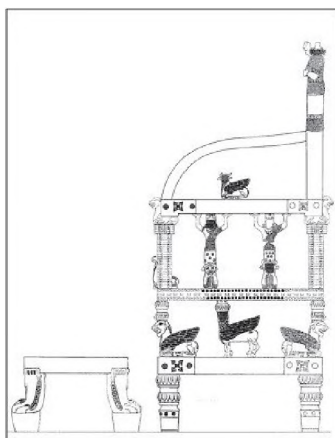
**Համահայկական թագավորությունների
պետական կառուցվածքը:** Ք. ա. I հազարամյա-
կի սկզբին հայկական պետական կազմավորում-
ների միավորումով ստեղծվում է **համահայկա-
կան առաջին՝ Վանի թագավորությունը**, որն
ընդգրկում էր ամբողջ Հայկական լեռնաշխարհը:
Վանի թագավորությանը հաջորդում են **Հայկա-
զունի Երվանդականների, Արտաշեսյանների
և Արշակունիների համահայկական պետու-
թյունները:**

Համահայկական թագավորություններն ունեին
միանման պետական կառավարման համակարգ:

Պետության գլուխ կանգնած էր թագավորը,
որը կրում էր «արքա» կամ «թագավոր» տիտղո-
սը: Մեծ հզորության հասած և նվաճումներ կատա-
րած թագավորները կրում էին «Մեծ արքա» և «Ար-
քաների արքա» տիտղոսները: Իսկ հայոց հզորա-



Ք. ա. II հազարամյակի
իշխանական գայիսուն, որի
վերին մասում կա
երկու գաղափարագիր՝
«քաղաք» և «տիրակալ».
Գետարեկ, Ուտիք աշխարհ



Մենուա արքայի գահը

գույն թագավոր Տիգրան Մեծին, ինչպես գիտեք, մեծարում էին նաև «աստված» տիտղոսով:

Թագավորը երկրի գլխավոր ղեկավարն էր: **Նրա իշխանությունը ժառանգական էր և անցնում էր հորից ավագ որդուն:** Նա էր պատերազմ հայտարարում, հաշտություն կնքում, հիմնադրում նոր քաղաքներ ու ամրոցներ: **Արքայի հրամաններն օրենքի ուժ ունեին:** Թագավորը նաև երկրի գորբերի գերագույն հրամանատարն էր:

Թագավորը երկիրը կառավարում էր **արքունիքի միջոցով:** Արքունիքի մեջ էին մտնում գործակալությունները: Դրանք կառավարում էին հասարակական կյանքի տարբեր ոլորտները՝ նման այսօրվա նախարարություններին:

Առաջին գործակալությունը հազարապետությունն էր: Այն կառավարում էր երկրի տնտեսական կյանքը և պետական շինարարությունը: Ռազմական ոլորտը տնօրինում էր **սպարապետություն գործակալությունը:** Կարևոր էին **թագադիր ասպետությունը, արքունի թիկնապահությունը** և այլ գործակալություններ:

Կարևորագույն հարցերը քննարկելու համար արքան հրավիրում էր **աշխարհաժողով:** Այն երկրի բարձրագույն խորհրդակցական մարմինն էր:

Արդինի-Մուսասիրի քրմապետ-արքա Ռոբզանայի կնիքը



Չափազանց մեծ էր **քրմապետի** դերը: Նա երկրի հոգևոր առաջնորդն էր և **տնօրինում էր կրթության համակարգը**: Քրմապետը **նաև երկրի Մեծ դատավորն էր**: Նա, փաստորեն, արքայից հետո ամենամեծ հեղինակությունն էր երկրում:

Երկրում ազդեցիկ դիրք ունեին նաև բղեշխները: Նրանք սահմանակալ նահանգների (բղեշխությունների) կառավարիչներն էին:

Արքունիքին էին ենթարկվում նահանգապետերը: Վերջիններիս ենթակա էին գավառապետերը (հունարեն՝ ստրատեգոսներ), գավառապետերին՝ գյուղապետերը (գեղջավագները): Վերջինները պետության ամենացածրաստիճան պաշտոնյաներն էին: Արքունիքին էին ենթարկվում նաև քաղաքապետերը (շահապները):



Վանի թագավորության ժամանակաշրջանի կախազարդ պատկերված է հալդի գերագույն աստծուց իշխանության հանձնումը թագավորին:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Հայկական պետականությունը քանի՞ տարվա պատմություն ունի:
2. Ի՞նչ սկզբունքներով էին միավորվում հայկական իշխանությունները -Ք. ա. III–II հազարամյակներում:
3. Թվարկե՛ք Հին Հայաստանի համահայկական թագավորությունները, տվե՛ք դրանց ժամանակագրությունը:
4. Ներկայացրե՛ք արքայական իշխանության իրավասությունները և արքայական տիտղոսները Հին Հայաստանում:
5. Ինչպե՞ս էր արքան կառավարում երկիրը: Նկարագրե՛ք արքունիքի կառուցվածքն ու գործառույթները՝ օգտվելով գծապատկերից:
6. Ի՞նչ գիտե՛ք աշխարհաժողովի և քրմապետի մասին:

ՆՈՐ ՀԱՍԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ

Զորքի գերագույն հրամանատար, գործակալություններ, արքունիք, հազարապետություն, սպարապետություն, թագադիր ասպետություն, արքունի թիկնապահություն, աշխարհաժողով, քրմապետ, Մեծ դատավոր, բղեշխ

ԼՐԱՑՈՒՑԻՉ ՆՅՈՒԹ

ՏԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ



§ 31. ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲԱՆԱԿԸ

Հայկական բանակը հնագույն շրջանում:

Հայկական բանակը հնուց հայտնի է եղել աշխարհում իր հզորությամբ: Արատտայի (Ք. ա. XXVIII–XXVII դդ.) բանակի մասին վկայում են շումերական արձանագրությունները:

Հայկական զինուժը հայտնի էր նաև Ք. ա. II հազարամյակում: Հայասա թագավորությունը (Ք. ա. XV–XIII դդ.) մարտադաշտ էր դուրս բերում 700 մարտակառք և 10–հազարանոց հետևակ: Տվյալ ժամանակաշրջանում դա բավականին մեծ ուժ էր:

Վանի թագավորության բանակը: Վանի համահայկական թագավորության բանակի մասին տեղեկանում ենք սեպագիր արձանագրություններից և հնագիտական պեղումներից: **Բանակը կազմված էր հեծելազորից, հետևակից և մարտակառքերից:**

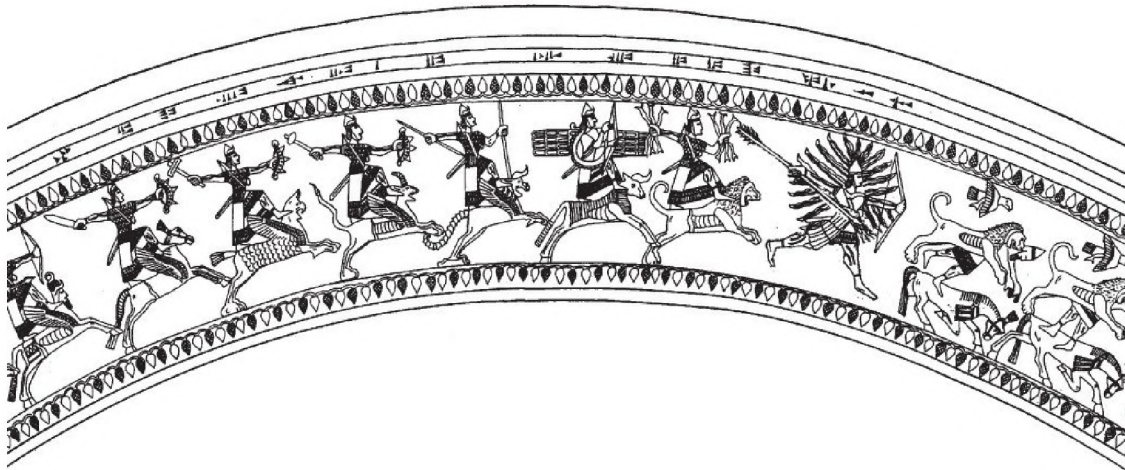
Տերության ամենամեծ ընդարձակման տարիներին՝ **Սարգուրի II-ի օրոք**, երբ սահմանները ձգվում էին չորս ծովերի միջև, **զինված ուժերի ընդհանուր թիվը շուրջ 350 հազար էր:** Այս թվի մեջ ներառված էին նաև նվաճված երկրների զորքերը: Մարտիկները զինված էին սրերով, դաշույններով, նիզակներով, մարտական կացիներով, նետերով ու լայնալիճ աղեղներով: Նրանք պաշտպանվում էին զրահաբաձկոններով, սաղավարտներով և վահաններով: Հնագիտական իրերի վրա պահպանվել են Վանի տերության զինուժի բազմաթիվ պատկերներ:



Աղեղնավոր նետաձիգի պատկեր Գեղամա լեռների ժայռապատկերներում

Զինվորների պատկերներ Հայաստանի ժայռապատկերներից





Վահանի բեկոր, որի վրա պատկերված են թշնամիների դեմ արշավող հայրենի աստվածները: Հայոց հին հավատքի համաձայն՝ նախ մեր աստվածներն էին պարտության մատնում թշնամուն, ապա արքան առաջնորդում էր բանակը՝ տուն բերելու սրբագործված հաղթանակը:

Հայկական զինուժը Հայկազուն-Երվանդականների, Արտաշեսյանների և Արշակունիների ժամանակաշրջանում: Հայկազուն-Երվանդականների օրոք ռազմադաշտ դուրս բերվող հայոց բանակի թիվը **48 հազար** էր (8 հազարը՝ հեծելազոր, 40 հազարը՝ հետևակ): Ամբողջ հայկական զինուժի թիվը, հասկանալիորեն, պետք է ավելին լիներ, քանի որ, ռազմադաշտ դուրս բերվող զորքից բացի, քաղաքներում և ամրոցներում մշտապես մնում էին կայսագործներ:

Արտաշեսյանների և Արշակունիների ժամանակաշրջանի զինուժի մասին պատկերացում է տալիս մեզ հասած արքունի կարևոր մի փաստաթուղթ՝ «**Ջորանամակը**»: Դրանում նշված է, թե պատերազմի ժամանակ որ իշխանն ինչքան զորք պետք է դուրս բերի մարտադաշտ: **Մեծ Հայքի բանակը բաղկացած է եղել շուրջ 120 հազար զինվորից:**

Այդ ժամանակաշրջանում առանձնանում էր Տիգրան Մեծի տերության զինուժը, որի մարտիկների թիվը կազմում էր 300 հազար: Այս թվի մեջ ներառված են նաև նվաճված երկրների զորքերը: Հայոց բանակի մեծ մասը կազմում էին հետևակային զորամասերը: Սակայն **զորքի գլխավոր**

հարվածային ուժը հեծելագորներ: Այն կոչվում էր **այրուձի:**

Դրանցից բացի՝ կային նաև օժանդակ զորամիավորներ: **Պատերազմի ժամանակ**, անհրաժեշտության դեպքում, **հասարակ ժողովրդից հավաքագրում էին աշխարհագրային զորամասեր:** Նրանց առաջնորդում էին գավառների իշխանները:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ե՞րբ և ո՞ւմ կողմից է արվել առաջին վկայությունը հայկական զինուժի մասին:
2. Ի՞նչ գիտեք Հայասայի բանակի մասին:
3. Ներկայացրե՞ք Վանի թագավորության և Երվանդականների բանակը:
4. Ի՞նչ փաստաթուղթ է մեզ հասել Արտաշեսյանների և Արշակունիների ժամանակաշրջանի զինուժի մասին: Ի՞նչ ենք իմանում դրանից:
5. Ի՞նչ հիմնական մասերից էր բաղկացած հայկական բանակը: Ի՞նչ է այրուձին:
6. Ո՞ւմ օրոք է հայկական բանակն ունեցել ամենամեծ քանակությունը:

ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔ

Օգտվելով Տիգրան Մեծի օրոք հայոց բանակի կառուցվածքի գծապատկերից՝ փորձե՞ք ինքնուրույն ստեղծել ավելի պարզեցված գծապատկեր:

ՆՈՐ ՀԱՍԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ

Հեծելագոր, հետևակ, մարտակառք, զրահաբաձկոն, սաղավարտ, «Զորանամակ», այրուձի

§ 32. ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ

Յուրաքանչյուր պետության հզորությունը և հաջողությունները մեծ չափով կախված են տնտեսության զարգացման աստիճանից: Հին Հայաստանում գյուղատնտեսությամբ զբաղված էր հիմնականում գյուղական, իսկ արհեստներով և առևտրով՝ քաղաքային բնակչությունը:

Գյուղատնտեսությունը: Հին Հայաստանն ուներ գյուղատնտեսության և արհեստագործության զարգացման համար նպաստավոր պայմաններ: Գյուղատնտեսությունը բաղկացած էր երկու հիմնական ճյուղից՝ **հողագործությունից (երկրագործությունից)** և **անասնապահությունից:** Հողագործության համար բարեր էին **Արարատյան, Շիրակի, Մշո, Բասենի** և այլ **դաշտերը, Վանա լճի ավազանը**, բազմաթիվ գետերի հովիտները: Իսկ լեռնային ու նախալեռնային շրջանները բարենպաստ պայմաններ էին ապահովում անասնապահության զարգացման համար:

Գյուղատնտեսության զարգացումն ապահովելու համար մեր արքաները ջրանցքներ էին **անցկացնում:** Դրանցից ամենանշանավորը Մենուա արքայի կառուցածն է: Այն ունի 72 կմ երկարություն և գործում է նաև մեր օրերում:

Ք. ա. 401 թ. Հայաստան այցելած հույն պատմիչ և գորավար Քսենոփոնը նկարագրում է Հայաստանը որպես գյուղատնտեսական ապրանքներով բացառիկ հարուստ երկիր: Հույն պատմիչին հիացրել էր նաև հայերի հյուրասիրությունը:

Արհեստագործությունը: Ք. ա. III հազարամյակից սկսած՝ Հայաստանի հարուստ մետաղահանքերի շահագործումը նպաստում էր **դարբնության, զինագործության, ոսկերչության** և այլ արհեստների զարգացմանը: Դրա լավագույն վկայություններն են պեղումներից հայտնաբերված մեծաթիվ մետաղյա առարկաները:



Գյուղատնտեսական աշխատանքներ պատկերող հայկական մանրանկարներ



Ոսկյա ականջօղեր
Կարմիր բլուրից, որոնք
ցույց են տալիս հայ
արհեստավորների
բացառիկ վարպետությունը,
Ք. ա. VIII դ.



Նավագնացության
տեսարաններ հայկական
մանրանկարներից

Դարբինները հայկական
մանրանկարներում

Զարգացած էին **քարագործությունն ու փայտամշակությունը**: Իսկ շինարարական արվեստի բարձր մակարդակի պերճախոս վկաներն են հարյուրավոր հուշարձանները, որոնք այսօր էլ զարմացնում և հիացմունք են պատճառում դիտողներին:

Զարգացած էին **կաշեգործությունը, մանածագործությունը, գորգագործությունը** և այլ արհեստներ, որոնց հումքը ստացվում էր գյուղատնտեսությունից:

Առևտուրը: Տնտեսության զարգացման համար կարևոր նշանակություն ուներ առևտուրը: Ներքին առևտուրը նպաստում էր երկրի ներսում ապրանքաշրջանառության խթանմանը: Արտաքին առևտրի շնորհիվ Հայաստան էին ներմուծվում ապրանքներ արտասահմանից, որոնց հումքը Հայաստանում չկար կամ շատ քիչ էր (օրինակ՝ մետաքսը): Միաժամանակ Հայաստանից արտահանվում էին տեղական արտադրության բազմապիսի ապրանքներ:

Հայաստանով էին անցնում Հին աշխարհի առևտրական կարևոր մի քանի ճանապարհներ: Օրինակ՝ Իրանից դեպի Փոքր Ասիայի արևմուտք ձգվող **Արքայական ճանապարհը**, Չինաստանից Եվրոպա հասնող **Մետաքսի ճանապարհը**:

Շատ ուշագրավ տեղեկություն է հաղորդում հույն նշանավոր պատմիչ, համաշխարհային պատմագրության հայր համարվող Հերոդոտոսը (Ք. ա. V դար): Նա տեղեկացնում է, որ իր ժամանակ Հայաստանի և Բաբելոնի միջև առևտուրը կատարվում էր Եփրատ գետով:



Ներքին և արտաքին առևտրի աճին խթանում էր դրամաշրջանառության աշխուժացումը: Արդեն գիտեք, որ հայկական դրամներ են հատվել Երվանդականների և Արտաշեսյանների կառավարման ժամանակաշրջանում: Հայաստանում կիրառվում էին նաև հարևան երկրների դրամները:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ի՞նչ նպաստավոր պայմաններ ունեւ Հին Հայաստանը գյուղատնտեսության զարգացման համար:
2. Ի՞նչ փաստեր կարող եք բերել Հին Հայաստանի գյուղատնտեսության զարգացած լինելու մասին:
3. Ովքե՞ր էին զբաղվում արհեստագործությամբ: Թվարկե՞ք Հայաստանում զարգացած արհեստների տեսակներ:
4. Ի՞նչ դեր ունեւ ներքին և արտաքին առևտուրը երկրի կյանքում:
5. Հին աշխարհի առևտրական կարևոր ճանապարհներից որո՞նք էին անցնում Հայաստանով: «Համաշխարհային պատմության» դասընթացից վերհիշե՞ք, թե ում օրոք և երբ են կառուցվել դրանք:
6. Վերհիշե՞ք, թե հայոց արքաներից ովքեր են հատել դրամներ: Ի՞նչ դեր էր խաղում դրամաշրջանառությունը:

ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔ

Տեսրոմ լրացրե՞ք Հին Հայաստանի տնտեսությանը վերաբերող գծապատկերը.



ՆՈՐ ՀԱՍԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ

Տնտեսություն, հողագործություն, անասնապահություն, արհեստագործություն, ներքին և արտաքին առևտուր, դրամաշրջանառություն

ԸՆԹԵՐՑԱՆՈՒԹՅԱՆ ՆՅՈՒԹ

ՀՈՒՅՆ ՆՇԱՆԱՎՈՐ ՊԱՏՄԻՉ ՀԵՐՈՂՈՏՈՍԸ՝ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՎ ԲԱԲԵԼՈՆԻ ՄԻՋԵՎ ԳԵՏԱՅԻՆ ԱՌԵՎՏՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այժմ ես կպատմեմ այն մասին, ինչն ինձ այս քաղաքից (Բաբելոնից) հետո թվում է ամենագարմանալին: Նավերը, որոնցով նավարկում են գետն ի վար՝ դեպի Բաբելոն, կլոր են և ամբողջովին կաշեպատ: Արմենիայում, որը գտնվում է Ասորեստանից վերև, նրանք կտրում են ուռենիներ, որոնցով պատրաստում են նավի կողերը և դրանք պատում կավե ծածկով, նավի հատակի նման... Այդ նավերը պատրաստում են ն՛ շատ մեծ, ն՛ առավել փոքր: Դրանցից ամենամեծերն ունեն հինգ հազար տաղանդ տարողություն*:

* Մեկ հունական (ատտիկյան) տաղանդը հավասար է 26,2 կիլոգրամի, իսկ բաբելոնյան տաղանդը՝ 40 կիլոգրամի: Չափի ժամանակակից միավորով արտահայտված՝ ստացվում է, որ Հայաստանից Բաբելոն նավարկած ամենամեծ նավերն ունեցել են ավելի քան 130 տոննա (բաբելոնյան տաղանդով հաշվելու պարագայում՝ 200 տոննա) տարողություն: Հնարավոր է, որ այս թիվը չափազանցված է, բայց և այնպես, վկայում է Եփրատով Հայաստանից մեծածավալ առևտուր կատարելու մասին:

§ 33. ԲՆԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆԸ, ՔԱՂԱՔՆԵՐԸ ԵՎ ԳՅՈՒՂԱԿԱՆ ՀԱՄԱՅՆՔԸ

Բնակչությունը: Հին Հայաստանի բնակչությունը կարելի է բաժանել երեք հիմնական խավերի: Առաջինը ազնվականությունն էր: Այս խավի մեջ էին մտնում արքայատոհմը, նախարարական տները և քրմական (հոգևորականների) դասը: Նրանք համարվում էին արտոնյալ, ազատված էին հարկերից և իրականացնում էին կառավարումը: Ազնվականներից էր կազմվում բանակի հեծելազորը (այրուձին):

Երկրորդը քաղաքային ազատ բնակչությունն էր, որն, ինչպես գիտեք, զբաղվում էր արհեստներով և առևտրով:

Երրորդ խավը կազմում էին գյուղական ազատ բնակիչները: Նրանք զբաղվում էին գյուղատնտեսությամբ և համայրում էին բանակի հետևակային զորամիավորները:

Երկրորդ և երրորդ խավերին կոչում էին նաև աշխատավոր խավեր: Նրանց վճարած հարկերից էին ստացվում երկրի տնտեսության հիմնական եկամուտները:

Հզորության և արտաքին նվաճումների շրջանում (օրինակ՝ Արգիշտի I-ի, Սարգուրի II-ի, Տիգրան Մեծի օրոք) Հայաստան են բերվել մեծ թվով **ռազմագերիներ**: Նրանց զգալի մասը ստրկացվում էր և օգտագործվում ամենատարբեր աշխատանքներում:

Քաղաքները: Հայաստանի տարածքում քաղաքաշինության մասին առաջին փաստերն ունեն հինգհազարամյա վաղեմություն: Հնագետներն ուսումնասիրել են **Ք. ա. III-II հազարամյակների** բազմաթիվ քաղաք-ամրոցներ:

Մեծ թվով բերդ-քաղաքներ են կառուցվել Վանի թագավորության շրջանում: **Բերդ-քաղաքի կենտրոնում միջնաբերդն էր**, որում գտնվում էին գերագույն աստճո, նաև տեղական աստվածու-

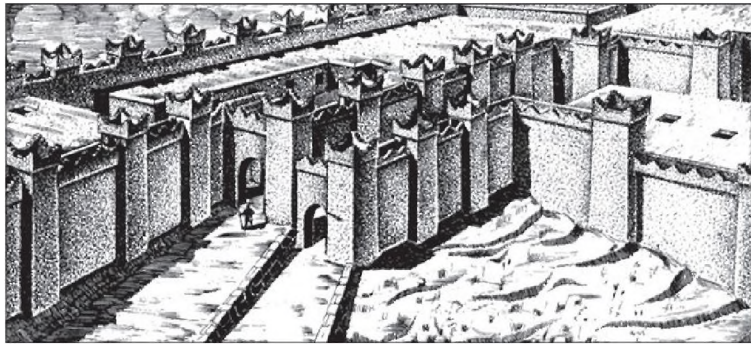


Զինվորի արձանիկ, բնօրինակը և վերակազմությունը, Ք. ա. VIII-VII դդ.



Ամրոցի պատկեր Վանի թագավորության հնավայրերից

Արգիշտիխինիի քաղաքի տեսքը. վերակազմություն



թյունների տաճարները: Միջնաբերդի շուրջը փռված քաղաքները կառուցվում էին հատուկ նախագծով և հաճախ պարսպապատվում էին: Հիշենք մայրաքաղաք **Տուշպայի**, **Էրեբունի**, **Արգիշտիխինիի** և **Թեյշերահինի** քաղաք-ամրոցների կառուցման մասին:

Հայկազուն-Երվանդականների պետության մայրաքաղաքը Արմավիրն էր: Բ. ա. III դարի վերջերին Երվանդ IV-ը կառուցեց **Երվանդաշատ** մայրաքաղաքը, հոգևոր կենտրոն **Բագարանը** և **Երվանդակերտ ամրոցը:**

Արտաշես I-ը հիմնել էր նոր մայրաքաղաք՝ **Արտաշատը:** Դրանից շուրջ 100 տարի անց Տիգրան Մեծը կառուցեց նոր մայրաքաղաք **Տիգրանակերտը**, որը դարձավ իր Ժամանակի աշխարհի խոշոր քաղաքներից մեկը: Տիգրան Մեծը հիմնել էր իր անունը կրող ևս մի քանի բնակավայր:

Արմավիր հնավայրի ընդհանուր տեսքը





Ծիծեռնավանք.
Արցախ, IV դար
Կառուցվել է
նախաքրիստոնեական
մեհյանի հիմքի վրա:

Ավելի ուշ Վաղարշ I-ը կառուցեց իր անվամբ նոր մայրաքաղաք՝ **Վաղարշապատը**՝ այնտեղ տեղափոխելով արքայանիստը:

Գյուղական բնակավայրերը: Հին Հայաստանի գյուղական բնակիչներին կոչում էին **շինականներ** կամ **գեղջուկներ**: Նրանք միավորված էին համայնքների մեջ: Գյուղացիներն էին ընտրում իրենց գյուղի համայնքի ղեկավարին՝ **գեղջավագին** (գյուղապետ): Նա կազմակերպում էր գյուղատնտեսական աշխատանքները, հավաքում պետական հարկերը և այլն:

Գյուղական համայնքներն ունեին ընդհանուր օգտագործման տարածքներ՝ արոտավայրեր, որսատեղիներ, անտառներ, լճակներ: Բացի այդ, **համայնքի մեջ մտնող ընտանիքներն ունեին իրենց սեփական հողերը**:

Գյուղական համայնքների կողքին գոյություն ունեին նաև **մասնավոր տնտեսություններ, որոնք կոչվում էին դաստակերտ կամ ազարակ**: Դրանցում աշխատում էին հիմնականում ստրուկները:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ներկայացրե՞ք Հին Հայաստանի բնակչության հիմնական խավերը:
2. Ովքե՞ր էին համարում հեծելազորային և հետևակային զորամիավորները:
3. Ի՞նչ փաստեր գիտե՞ք Վանի թագավորության քաղաքների մասին:
4. Ի՞նչ նոր բնակավայրեր են հիմնել Երվանդ IV–ը, Արտաշես I–ը և Տիգրան Մեծը: Պատմե՞ք դրանց մասին:
5. Ո՞վ է հիմնել Վաղարշապատ մայրաքաղաքը:
6. Ներկայացրե՞ք Հին Հայաստանի գյուղական համայնքը:
7. Ինչպե՞ս էին կոչվում մասնավոր տնտեսությունները:

ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔ

Ինքնուրույն կազմե՞ք Հին Հայաստանի սոցիալական կառուցվածքը ներկայացնող գծապատկեր:

ՆՈՐ ՀԱՍԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Բնակչության խավեր, ազնվականություն, քաղաքային ազատ բնակչություն, գյուղական ազատ բնակչություն, աշխատավոր խավեր, արտոնյալ, միջնաբերդ, շինականներ, գեղջուկներ, գեղջավազ, դաստակերտ, ազարակ

ԸՆԹԵՐՑԱՆՈՒԹՅԱՆ ՆՅՈՒԹ

ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՑԻՆ՝ ԵՐՎԱՆԴ IV-Ի ԿՈՂՄԻՑ ՀՈԳԵՎՈՐ ԿԵՆՏՐՈՆ ԲԱԳԱՐԱՆԻ ԿԱՌՈՒՅՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

Բայց Երվանդը, իր քաղաքը շինելով, Արմավիրից այնտեղ փոխադրեց ամեն ինչ, բացի կուռքերից, որովհետև իր համար օգտակար չհամարեց նրանց էլ իր քաղաքը փոխադրել, որ, միգուցե, երբ ժողովուրդը գոհաբերության համար այնտեղ գա, քաղաքն զգուշությամբ չպահվի: Ուստի նրանից հյուսիս՝ մոտ քառասուն ասպարեզ հեռու՝ Ախուրյան գետի վրա, շինեց մի փոքր քաղաք՝ նման իր քաղաքին, և կոչեց Բազարան, այսինքն՝ թե քազիններն այնտեղ են տեղավորված, և այնտեղ փոխադրեց Արմավիրում եղած բոլոր կուռքերը: Շինեց նաև մեծյաններ և իր Երվազ եղբորը քրմապետ նշանակեց:

§ 34. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՆՍՏՊԵԼՆԵՐԸ ԵՎ ՎԻՊԵՐԳԵՐԸ

Հայկական մշակույթի ակունքները: Հայկական մշակույթը սկզբնավորվել է անհիշելի ժամանակներում: Դեռևս տոհմերի, ցեղամիությունների և վաղ պետական կազմավորումների ժամանակներում ծնունդ են առնում առասպելներն ու վիպերգերը, կրոնական հավատալիքներն ու սովորույթները: Դրանցից շատերը պահպանվելով՝ հասել են մեզ և շատ սիրված են նաև մեր օրերում:

Հայկական մշակույթի հնագույն ակունքների մասին կան նաև բազմաթիվ **նյութական վկայություններ:** Հայաստանի տասնյակ հազարավոր **ժայռապատկերներում** կան ինչպես պարզ կենցաղային (անասնապահական, որսորդական և այլ) տեսարաններ, այնպես էլ երկնային երևույթների ու դիցաբանական սյուժեների պատկերներ, օրացույցներ և այլն:

Հայկական մշակույթի վաղագույն շրջանի բարձր զարգացման մասին են վկայում հնագիտական պեղումները: Հայտնաբերվել են բազմաթիվ հնագույն բնակավայրեր, դամբարաններ ու ամրոցներ:

Հայկական առասպելները: Առասպելներն աստվածների, սրբազան վայրերի, նախնիների ու հերոսների մասին ստեղծված հնագույն ավանդապատումներ են: Դրանք հաճախ ունենում են ոչ իրական, չափազանցված դրվագներ:

Շատ առասպելներ պատմում են Հայոց աշխարհի լեռների, գետերի ու բնակավայրերի մասին:

Առասպելների մի խումբ էլ նվիրված է մեր ժողովրդի նախնիներին ու հայտնի հերոսներին:



Վահագնի արձանի գլուխը
Կոմմազենեում՝
Նեմրուծի սրբավայրում



Հայկ նահապետ
Քանդակագործ՝
Կառլին Նուրիջանյան



Հայոց պատմահայր
Մովսես Խորենացին
Ձեռագիր մատյան, XIV դ.



Տորք Անգեղ
Քանդակագործ՝
Կառլեն Նուրիջանյան

Արամը, Հայաստան
ներխուժած Նյուբար
Մադեսին հաղթելով,
գամում է նրան Արմավիրի
պարսպին՝ «երկաթե ցից
մխելով ճակատի մեջ»
ի ցույց Հայոց աշխարհի
թշնամիներին: Հեղինակ՝
Խոսեպեցի նկարիչ
Ջուլիանո Չասսո

Դրանց մեծ մասը մեզ է հասել Մովսես Խորենացու
«Հայոց պատմության» շնորհիվ:

Հայ ժողովրդի ստեղծագործական գոհարներից է **Վահագն աստծո** ծննդյան երգը: Վահագնի մասին պատմվում է, որ նա ոչնչացրել է վիշապներին, որոնք չար ուժեր էին, ուստի կոչվել է **Վիշապաբաղ**:

Հայության ամենասիրելի ավանդապատումներից է «**Հայկ և Բել**» դիցավեպը: Ըստ դրա՝ Հայկն առաջին մեծ աստվածներից մեկի որդին էր: Նա պայքարի դուրս եկավ բռնակալ Բելի դեմ, որը ձգտում էր տիրելու համայն աշխարհին: Պայքարն ավարտվեց դյուցազուն Հայկի հաղթանակով: **Հայկը դարձավ Հայոց պետության հիմնադիրը և ստեղծեց հայկական օրացույցը՝ Հայոց բուն տոմարը:** Նա պատվիրեց իր ժառանգներին՝ չերկրպագել ոչ ոքի՝ քացի Արարիչ աստծուց:

Ըստ հայկական հնամենի ավանդազրույցի՝ մենք հայ ենք կոչվում մեր նախնի դյուցազուն **Հայկի անունով**: Իսկ Հայկի ժառանգներից մեկի՝ քաջ նահապետ **Արամի անունով օտարները մեզ կոչում են «արմեն», իսկ մեր երկիրը՝ «Արմենիա»:**



Հայկի ժառանգներից էր **Տոբ Անգևորը**: Առասպելները պատմում են նրա հայրենասիրության, անկրկնելի ուժի և քաջության մասին:

«Արա Գեղեցիկ և Շամիրամ» առասպելում փառաբանվում է Հայկազուն Արայի հավատարմությունը: Նա չի գայթակղվում այլ երկրի հարստություններով և օտար թագուհիով, այլ նախընտրում է սեփական երկիրն ու հարազատ ընտանիքը:

Առասպելներում արտացոլված են հայ ժողովրդի հերոսական ոգին, նրա արդարասիրությունն ու պայքարելու կամքը:

Վիպերգեր: Ի տարբերություն առասպելների՝ **վիպերգերը հիմնականում իրապատում են**, այսինքն՝ հիմնված են պատմական հավաստի դեպքերի վրա: **Դրանց հերոսները պատմական կերպարներ են:**

Մեզ են հասել «Տիգրան և Աժդահակ», «Երվանդ և Արտաշես», «Արտաշես և Սաթենիկ», «Արտաշես և Արտավազդ» և այլ վիպերգեր, որոնք ևս գրի է առել պատմահայր Մովսես Խորենացին: Դրանցում մեծարվում և փառաբանվում են սիրված արքաներն ու հերոսները, որոնց ամենարևոտ զօերն են քարեպաշտությունն ու հայրենապաշտությունը:



10 Հայոց պատմություն 6



«Արա Գեղեցիկ և Շամիրամ»
Հեղինակ՝
Վարդգես Սուրենյանց

«Արտաշես և Սաթենիկ»
Հեղինակ՝ իտալացի նկարիչ
Զ. Ֆուգարո

Առավել սիրված է եղել Արտաշես Աշխարհակալ արքան, որի կյանքի առանձին դրվագներ ներկայացվել են վիպերգերի տեսքով: Արտաշես արքայի մանկության և գահակալության մասին է պատմում **«Երվանդ և Արտաշես» վիպերգը**: Այդտեղ ներկայացվում է, թե շնորհիվ իր դայակ Սմբատ Բագրատունու ինչպես է նա փրկվել և հետագայում Երվանդ Վերջինից իլել գահը:

Արտաշեսը ներկայանում է որպես երկիրը միավորող և շենացնող արքա: Նա պաշտպանում է Հայաստանի սահմանները թշնամիների հարձակումներից: Այդպիսի մի դրվագ է **«Արտաշես և Սաթենիկ» վիպերգը**:

Արտաշեսի վիպերգերին հաջորդում է նրա որդու՝ Արտավազդի վիպերգը, որն ավելի շատ հագեցած է առասպելական տարրերով:

Առասպելներից և վիպերգերից բացի՝ ժողովրդի մեջ պատմվել և երգվել են բանավոր այլ ստեղծագործություններ (աշխատանքային, սիրային, ուրախության երգեր և այլն):

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱԼՔՆԵՐ

1. Երբ է սկզբնավորվել հայկական մշակույթը:
2. Հնագույն հայկական մշակույթի մասին նյութական և հոգևոր ինչ վկայություններ են մեզ հասել:
3. Ինչ են առասպելները:
4. Ինչ գրույցներ էին պատմում մեր նախնիները Վահագն աստծո մասին:
5. Ներկայացրե՞ք «Հայկ և Բել» դիցավեպը:
6. Պատմե՞ք Արամի, Արա Գեղեցիկի և Տորք Անգեղի մասին:
7. Հայկական ինչ վիպերգեր գիտե՞ք:
8. Ինչ գրույցներ էին պատմում մեր նախնիները Արտաշես արքայի մասին:
9. Ո՞ր վիպերգն է հաջորդում Արտաշեսի վիպերգաշարին:

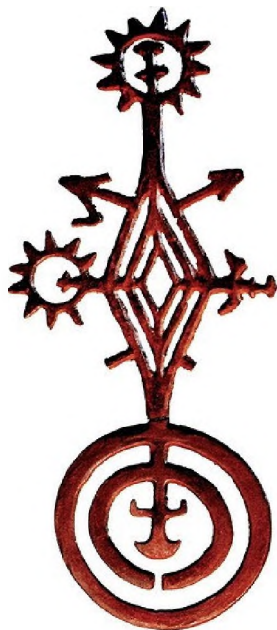
ՔՆՆԱՐԿՄԱՆ ՀԱՐՑ

Հայկական ավանդազրույցների դր հերոսն է ձեզ առավել հոգեհարազատ: Նրանցից ո՞ւմ կուզեք նմանվել:

ՆՈՐ ՀԱՍԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Առասպել, վիպերգ, ավանդապատում, Վահագն Վիշապաքաղ, «Հայկ և Բել», Հայկազուն Արա, Տորք Անգեղ, վիպերգ, «Տիգրան և Աժդահակ», «Երվանդ և Արտաշես», «Արտաշես և Սաթենիկ», «Արտաշես և Արտավազդ»

§ 35. ՀԱՅՈՑ ՆԱԽԱՔՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆ ՀԱՎԱՏՔԸ



Տիեզերքի մոդելը,
Ք. ա. II հազարամյակ

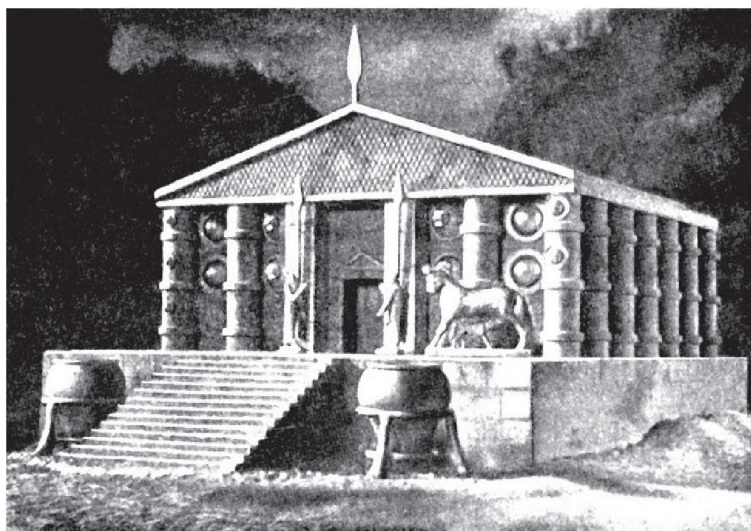
Խաղի գերագույն աստծո
պաշտամունքի գլխավոր
կենտրոն Արդինի-
Մուսասիրի տաճարը,
վերակազմություն

Վաղագույն հավատալիքները: Դեռ անհիշելի ժամանակներում մարդիկ աստվածացրել և պաշտում էին երկնային մարմիններն ու երևույթները՝ արևը, լուսինը, աստղերը, կայծակը և այլն: Երկրպագում էին սրբազան համարվող լեռներն ու գետերը: Մարդիկ հավատում էին նաև, որ բնության մեջ կան անտեսանելի ուժեր՝ ոգիներ, որոնք ազդում են մարդկանց և շրջապատի վրա: Հնում հավատում էին, որ ոգիները լինում են **բարի և չար:**

Հայկական պետությունների դիցարանները: Հնում մարդիկ պաշտում էին բազմաթիվ աստվածությունների: Երբ ցեղերը միավորվելով ստեղծեցին առաջին պետական կազմավորումները, նրանք «միավորեցին» նաև իրենց աստվածներին: Կրոնի այդ տեսակը կոչվում է **բազմաստվածություն** (հայտնի է նաև **հեթանոսություն** անունով):

Տվյալ պետության մեջ պաշտվող աստվածների համախումբը կոչվում էր դիցարան (հին հայերենում «դիք» նշանակում էր «աստվածներ», իսկ «դից»՝ «աստվածների»):

Արատտայի երկրի հովանավոր աստվածն էր Հայկը, որ համարվում էր արարչագործ Հայա



աստծո որդին: **Հայկի անունով էր կոչվում երկնքի ամենապայծառ համաստեղություններից մեկը՝ Օրիոնը:** Հայկական ավանդազրույցի համաձայն՝ Հայկն իր որդիների ու դուստրերի անուններով է կոչել կենդանակերպի (զոդիակի) 12 համաստեղությունները:

Բազմաստվածության դարաշրջանի ավարտից հետո Հայկը մեծարվել է իբրև մեր ազգի նախնինահապետ և շատ սիրված է ու մեծարվում է մինչև այսօր:

Վանի թագավորության դիցարանն արձանագրված է «Մհերի դռան» վրա: Այն կազմված է եղել 35 աստվածներից և 35 դիցուհիներից: Դիցարանը գլխավորում էին երեք գերագույն աստվածները: **Աստվածների հայր Խաղդին** համարվում էր երկնքի ու երկրի, տիեզերքի արարիչը: Աստվածներից բացի՝ երկրպագվում էին շուրջ 30 սրբություններ:

Վանի թագավորությունից հետո ձևավորվում է նոր դիցարան: Քրիստոնեության ընդունման նախօրյակին հայոց դիցարանը ներկայանում է հետևյալ տեսքով:

Դիցարանը ղեկավարում էր Արամազդը, որին պաշտում էին իբրև արարիչ երկրի և երկնքի: Նա բարօրություն, լիություն, արիություն շնորհող էր:

Չափազանց սիրված էր **Մայր դիցուհի Անահիտը,** որին մեծարում էին «Ոսկեմայր» տիտղոսով: Նա համարվում էր Հայոց աշխարհի փառքն ու սնուցողը, բոլոր բարիքների շնորհատուն, երկրի ու մայրաքաղաքի պահապան հովանավորը:

Ռազմի և քաջության աստվածն էր Վահագնը: Նրա կինը՝ **Աստղիկ դիցուհին,** երկնային լույսի, սիրո և գեղեցկության աստվածուհին էր, որին էլ նվիրված է Վարդավառի տոնը:

Սիրված դիցուհի էր **Նանեն՝ մայրության և ընտանիքի պահապան դիցուհին:** Արեգ-Միհրն արեգակի, լույսի և արդարության



Օրիոն համաստեղությունը



Արամազդի արձանի գլուխը Նեմրոթի սրբավայրում



Մայր դիցուհու արձանի գլուխը Նեմրոթի սրբավայրում



Արեգ-Միհրի արձանի գլուխը Նեմրոսի սրբավայրում

աստվածն էր: Հայերը երկրպագում էին նաև **Տիր աստծուն**, որը գրի և գրականության, արվեստի ու գիտության հովանավորն էր: Հայերը հնուց աչքի են ընկել հյուրասիրությամբ: Մեր դիցարանում իր տեղն ունեւ հյուրընկալության **Վանաստոր աստվածը:**

Հելլենիզմի դարաշրջանում հայոց աստվածները համապատասխանեցվել են հունականների հետ (Արամազդ-Ջևս, Անահիտ-Արտեմիս, Վահագն-Հերակլես, Աստղիկ-Ափրոդիտե, Արեգ-Միհր-Հելիոս, Տիր-Ապոլոն և այլն): Սակայն օտար աստվածների ո՛չ անունները, ո՛չ էլ պաշտամունքը մեր ժողովրդի մեջ չեն տարածվել:

Հայոց հին հավատքի ամենաբնորոշ գիծն այն է, որ մեր ժողովուրդը չի պաշտել չար կամ չարագործ աստվածների: Մեր նախնիները երկրպագել են միայն բարին ու լուսավորը՝ ընտանիքը, գիտությունը, արվեստը և այլն:

ՀԱՐՅԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ի՞նչ գիտեք պաշտամունքի վաղագույն ձևերի մասին: Թվարկե՛ք դրանք:
2. Ինչպե՞ս է առաջացել բազմաստվածությունը: Ուրիշ ի՞նչ անունով է հայտնի:
3. Ի՞նչ է դիցարանը:
4. Ո՞վ էր Արատտայի հովանավոր աստվածը:
5. Ներկայացրե՛ք Վանի թագավորության դիցարանը:
6. Ի՞նչ կազմ ունեւ հայոց դիցարանը քրիստոնեության ընդունման նախօրյակին:
7. Բնութագրե՛ք հայոց հին հավատքի ամենաբնորոշ կողմը:

ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔ

Ուսուցչի օգնությամբ գտե՛ք այն օրանունները, որոնք կապվում են հայոց աստվածների, հերոսների և սրբազան վայրերի հետ: Ի՞նչ մանրամասներ գիտեք դրանց մասին:

ՀԱՅՈՑ ՕՐԱՆՈՒՆՆԵՐԸ**(ըստ Անանիա Շիրակացու)**

- | | | |
|------------|--------------|---------------|
| 1. Արեգ | 11. Երեզկան | 21. Գրգուռ |
| 2. Հրանտ | 12. Անի | 22. Կուրդուիք |
| 3. Արամ | 13. Պարխար | 23. Ծմակ |
| 4. Մարգար | 14. Վանատուր | 24. Լուսնակ |
| 5. Աիրանք | 15. Արամազդ | 25. Ցրոն |
| 6. Մազդեզ | 16. Մանի | 26. Նպատ |
| 7. Աստղիկ | 17. Ասակ | 27. Վահագն |
| 8. Միիր | 18. Մասիս | 28. Սիմ |
| 9. Ձոպարեր | 19. Անահիտ | 29. Վարազ |
| 10. Մուրց | 20. Արագած | 30. Գիշերավար |

ՆՈՐ ՀԱՍԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ

Բազմաստվածություն (հեթանոսություն), դիցարան, Հայկ, Օրիոն, Խալդի, Արամազդ, Մայր դիցուհի՝ Անահիտ, Աստղիկ, Նանե, Տիր, Վանատուր, հայոց հին հավատքի ամենաբնորոշ գիծը

ԸՆԹԵՐՑԱՆՈՒԹՅԱՆ ՆՅՈՒԹ

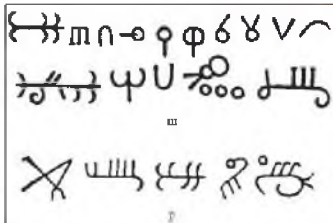
**ՆԱԽԱՔՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆԻ ՄԵԾ ՀԱՅՔԻ ԱՐՔԱՅԻ
ՀՐՈՎԱՐՏԱԿԻ ՍԿԻԶԲԸ, ՈՐՈՒՄ ՀԻՇԱՏԱԿՎՈՒՄ ԵՆ
ԴԻՑԱՐԱՆԻ ԵՐԵՔ ԳԼԽԱՎՈՐ ԱՍՏՎԱԾՆԵՐԸ**

(ըստ Ագաթանգեղոսի)

Մեծ Հայքի արքայից՝

մեծամեծներին, իշխաններին, նախարարներին, գործակալներին
և այլ մարդկանց, որոնք իմ իշխանության ներքո են գտնվում,
ողջույն բոլորին միաժամանակ:

Թող ողջություն և խաղաղություն հասնի աստվածների
օգնականությամբ, պարարտ լիություն՝ Արի Արամազդից,
խնամակալություն՝ Անահիտ տիկնոջից,
քաջություն ամենայն Հայոց աշխարհիս՝ քաջն Վահագնից...



Մեհենագիր
արձանագրություններ
Ցոլակերտ, Մեծ Հայքի
Այրարատ նահանգ,
Ք. ա. II–I հազարամյակներ



Վանի թագավորության
ժամանակաշրջանի բրոնզե
թիթեղ, Ք. ա. IX դ.

Պատկերված է Իշպուհի
արքայի ընտանիքը՝
թագավորը, թագուհին,
նրա հետևում կանգնած
մանուկ արքայազն Մենուան
և վերջինիս ուսուցիչը,
որի ձեռքին կա գրելու
սայիկ կամ տախտակ:
Բոլորի անունները գրված
են նրանց գլխավերևում
մեհենագրերով:

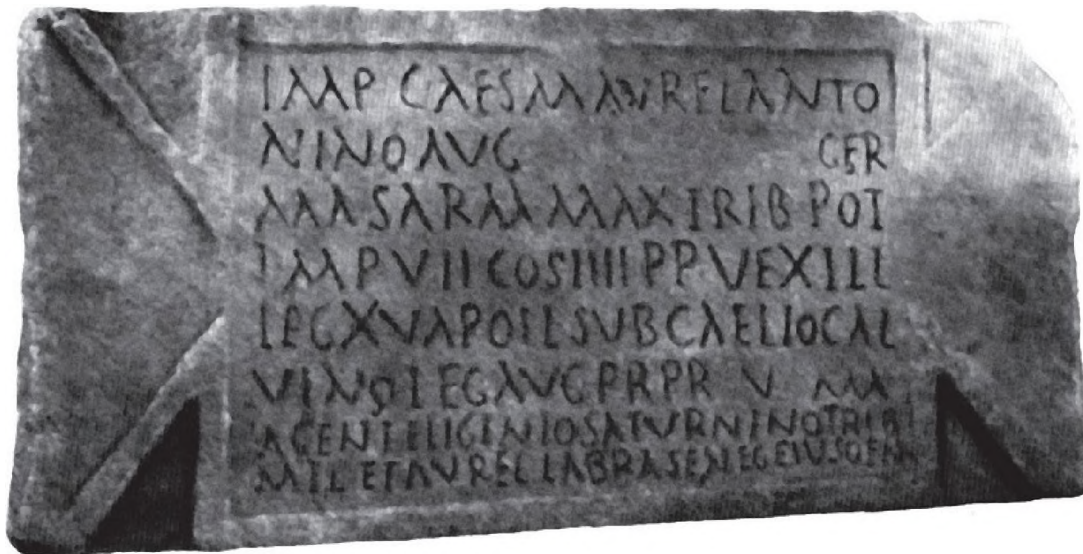
§ 36. ԳՐԱՎՈՐ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ

Պատմիչների տեղեկությունները նախաքրիստոնեական հայ գրի ու գրականության մասին: Բոլորին հայտնի է, որ հայ ժողովրդի հանձարեղ զավակ Մեսրոպ Մաշտոցը 405 թ. ստեղծել է հայկական այբուբենը: Բազմաթիվ պատմիչներ վկայում են, որ **հայերը սեփական գիր և դպրություն են ունեցել դրանից շատ ավելի վաղ՝ նախաքրիստոնեական շրջանում (301 թ. առաջ):**

Հույն պատմիչ Փիլոստրատոսը վկայում է, որ հայոց **Արշակ I արքայի ժամանակ (34–35 թթ.) օգտագործվել են հայկական գրեր:** Մեկ այլ հույն պատմիչ՝ 235 թ. գրված «Ժամանակագրություն» գրքում հայերին հիշատակում է սեփական դպրություն ունեցող ժողովուրդների շարքում: **Ազաթանգեղոսը** վկայում է ոչ միայն հայկական նշանագրերի, այլև նախաքրիստոնեական Հայաստանում դպրության Տիր աստծո պաշտամունքի մասին: Իսկ Մովսես Խորենացին տեղեկացնում է, որ II–III դարերում **Բարձր Հայքի Անի ամրոցում պահվում էր մեհենական պատմագրության դիվանը (արխիվը):**

Նախաքրիստոնեական շրջանում մեր նախնիներն օգտագործել են ինչպես սեփական հայալեզու, այնպես էլ օտարալեզու գրեր (այսօր մենք էլ հայերենին զուգահեռ գործածում ենք ռուսերեն, անգլերեն և այլ լեզուներով գրականություն):

Հայկական մեհենագրությունը: Հայաստանում հայտնաբերված նախաքրիստոնեական արձանագրությունների առաջին մեծ խումբը գրված է բնիկ **հայկական մեհենագրով** (մեհյանների՝ տաճարների գիր): Մեհենագրությունը մի քանի հարյուր նշաններից բաղկացած գրային համակարգ է: Այդ նշաններն ունեին պատկերների տեսք



(ինչպես եգիպտական հիերոգլիֆները): Հայկական մեհենագրության ակունքները գալիս են Հայաստանի ժայռապատկերներից:

Հայկական մեհենագրությունը մեծ մասամբ դեռևս վերծանված չէ: Լավ ուսումնասիրված է միայն **Վանի թագավորության շրջանի** մեհենագրությունը (չշփոթել սեպագրի հետ): Այն բաղկացած է շուրջ **300 նշաններից**, որոնք գրվել են աջից ձախ և վերից վար ուղղություններով: Գրային համակարգի լեզուն եղել է հնագույն հայերենը:

Հայաստանում կիրառված օտար գրահամակարգերը: Նախաքրիստոնեական շրջանում մեր նախնիները ներմուծել և կիրառել են հինգ գրային համակարգեր: Դրանցից առաջինը **խեթա-լուվիական հիերոգլիֆներ** են, որոնք պատկերագրեր էին: Այնուհետև **Վանի թագավորության շրջանում կիրառվել է ասուրա-բաբելյական սեպագիրը:** Այն Հայաստանում բարեփոխման է ենթարկվել, և ստեղծվել է **տեղական (ուրարտական) սեպագիրը:** Նախաքրիստոնեական Հայաստանում գործածվել է երկու **այբուբեն՝ հունականը և արամեականը:**

Լատիներեն արձանագրություն «Աղարշապատից» կանգնեցված Հռոմի կայսր Կոմոդոսի (180–192 թթ.) անունից



Սեպագիր սալիկ Կարմիր բլուրից, Ք. ա. VII դ.

Նախաքրիստոնեական Հայաստանում ստեղծված գրավոր մշակույթն իր քարերար ազդեցությունն ունեցավ մաշտոցյան դպրության վրա: Հագարամյակների ընթացքում ստեղծվել էր հղկված և ճոխ մի լեզու:

ՀԱՐՅԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Նախաքրիստոնեական հայ գրի ու գրականության մասին ինչ տեղեկություններ են հաղորդում հույն պատմիչները:
2. Հայաստանի նախաքրիստոնեական դպրության մասին ինչ վկայություններ ունեն Ագաթանգեղոսն ու Մովսես Խորենացին:
3. Ինչ է մեհենագիրը:
4. Քանի մեհենանշաններից էր քաղկացած Վանի թագավորության մեհենագրությունը, և ինչպես էին դրանք գրվում:
5. Քրիստոնեության ընդունումից առաջ ինչ օտար գրահամակարգեր են կիրառվել Հայաստանում:

ՆՈՐ ՀԱՍԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ

Մեհենական գիր, մեհենական պատմագրության դիվան, նախաքրիստոնեական արձանագրություններ, խեթա-լուվիական հիերոգլիֆներ, պատկերագրեր, ասուրա-քարեխական սեպագիր, արամեական այբուրեն

ԸՆԹԵՐՑԱՆՈՒԹՅԱՆ ՆՅՈՒԹ

ՓԻՆՍՏՐԱՏՈՍԸ (II-III ԴԴ.)՝ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳՐԵՐՈՎ ՄԱՆՅԱԿԻ ՄԱՍԻՆ

Պատմում են նույնպես, որ մի անգամ Պամփյուլիայում բռնվել է մի հովազ, որի ոսկյա մանյակի վրա գրված էր հայերեն տառերով հետևյալը. «Արշակ թագավոր՝ Նյուսիա աստծուն», այսինքն՝ Նյուսիա աստծուն նվեր Արշակ թագավորից: Այս Արշակն* այն ժամանակ հայոց թագավորն էր և իր բռնած հովազը, այդ կենդանու մեծության պատճառով, նվիրել էր Դիոնիսոսին**:

* Խոսքը Մեծ Հայքի արքա Արշակ I-ի (34-35) մասին է:

** Դիոնիսոսը, ըստ հին հունական առասպելաբանության, համարվել է Զևսի որդին, խաղողագործության աստվածը:

ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՑԻՆ՝ ԱՆԻ ՄԵՏԵՆԱԿԱՆ ԴԻՎԱՆԻ (ԱՐԽԻՎԻ) ՄԱՍԻՆ

Մեզ այս բաները պատմում է Բարդաձանը*, որ Եդեսիայից էր... Որովհետև նա մեր կողմերը եկավ՝ հուսալով, թե կկարողանա որևէ հետևող գտնել վայրենի հեթանոսներիս մեջ, բայց երբ ընդունելություն չգտավ, մտավ նա Անի ամրոցը, կարդաց մեհենական պատմությունը, որի մեջ՝ նաև թագավորների գործերը: Նա իր կողմից ավելացրեց իր ժամանակի անցքերը, բոլորը թարգմանեց ասորերենի և ապա նրանից՝ հունարենի:

* Բարդաձանը (154–223) ասորի հեղինակ է, համարվում է ասորական քրիստոնեական մատենագրության հիմնադիրներից մեկը:



Լատիներեն արձանագրություն Արտաշատից՝ կանգնեցված Հռոմի կայսր Մարկոս Ավրելիոսի (161–180 թթ.) անունից (լուսանկարը և գծանկարը՝ վերականգնումով)

§ 37. ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

Պատմագրություն: Օտար աղբյուրներից տեղեկանում ենք, որ Հայաստանի վաղ պետական կազմավորումներն (Արատտա, Հայասա) ունեցել են արքունի գրագրություն, ինչպես նաև արքայական արխիվներ: Դրանք, սակայն, չեն պահպանվել: Հայաստանում գտնված պատմագիտական բնույթ ունեցող առաջին արձանագրությունները վերաբերում են Վանի թագավորության ժամանակաշրջանին:

Արդեն ասվել է, որ Մովսես Խորենացին տեղեկացնում է Արամազդի պաշտամունքի կենտրոն Անի ամրոցում գոյություն ունեցած մեհենական պատմագրության դիվանի (արխիվ) մասին: **Մեհենական պատմություններն ի մի են բերվել Մար Աբաս Կատինայի, Օղյումպ քրմի և այլոց երկերում:**

Տիգրան Մեծի մասին երկեր են գրել հույն մատենագիրները, որոնք, դժբախտաբար, մեզ չեն հասել:

Արտավազդ II արքան հիշատակվում է որպես ողբերգությունների, ճառերի և պատմական երկերի հեղինակ, որոնք հայտնի են եղել նաև Հռոմում: Իսկ Մովսես Խորենացին հաղորդում է, որ **Հայկագունների արքայատոհմի մասին**

Աստղային երկնքի քարտեզ-
ժայռապատկերներ Սև
սարից. Գեղարքունիքի մարզ



գրվել է 4 մասից բաղկացած «Հյուսումն Պիտոյից» չափածո երկը:

Պատմագիտական կարևոր տեղեկություններ են հաղորդում հայոց արքաների թողած հունարեն և արամեատառ արձանագրությունները և հատած դրամները:

Թվաբանություն: Հին Հայաստանում գործածել են **թվաբանական երեք տեսակի համակարգեր:** Առաջինը **մեհենականն** էր, որոնցում թվերը նշվում էին կետերով, շրջանակներով ու պայմանական նշաններով: Երկրորդը **սեպագիրն** էր, որը թույլ էր տալիս գրել ցանկացած թիվ: Բ. ա. III դարից սկսած, ինչպես գիտենք, մեր նախնիները սկսել են կիրառել **հունական և արամեական այբուբենները:** Դրանց յուրաքանչյուր տառ ուներ նաև թվային արտահայտություն:

Տիեզերագիտություն և օրացույց: Աստղային երկնքին վերաբերող վաղագույն գիտելիքների մասին մենք տեղյակ ենք նախնադարի պատմության բաժնից: Հիշենք **ժայռապատկեր-օրացույցները, Մեծամորի աստղադիտարանը:**

Հին Հայաստանի գիտական մտքի մեծ նվաճումներից էր **արեգակնային օրացույցը:** Այն բաղկացած էր 365 օրից, ուներ 30-օրյա տասներկու և մեկ 5-օրյա (տոնական) ամիս: Հատուկ



Դպրության աստված Տիր-Ապոլոնի պատկերաքանդակը Նեմրուֆի սրբավայրում

0.5 -/-	10 ◦	100 Ի- ՝ Ի Ի-
1 Ի	11 ◦Ի	200 ԻԻ Ի-
2 ԻԻ	12 ◦ԻԻ	300 ԻԻԻ Ի-
3 ԻԻԻ	20 ◦◦	1000 ◦Ի-
4 ԻԻԻԻ	30 ◦◦◦	2000 ԻԻ ◦Ի-
5 ԻԻԻԻԻ	50 ◦◦◦ = ◦◦◦	10000 ◦ ◦Ի-
6 ԻԻԻԻԻԻ	60 ◦◦◦◦	14000 ◦ ◦Ի- ԻԻԻ ◦Ի-
7 ԻԻԻԻԻԻԻ	70 Ի◦	22 000 ◦◦ ◦Ի- ԻԻ ◦Ի-
8 ԻԻԻԻԻԻԻԻ	80 Ի◦◦	1000000 ◦Ի- ◦Ի-
9 ԻԻԻԻԻԻԻԻԻ	90 Ի◦◦◦	...

Սեպագիր թվանշանների աղյուսակ

Թվեր	Հայկական մեհենամշաններ	Եգիպտական հիերոգլիֆներ	Սեպագիր նշաններ	Խեթա-լուվիական հիերոգլիֆներ
1	•, °		▼	
3	••, •, ••, ••, •••, •••, ••••, ••••		𐎗	
5	•••••, •••••, •••••, •••••, •••••	 	𐎗	
10	⊙, 7	∩	◀	—
100	✕, ☺	𐎑	▶	⊗

Թվանշանային համակարգերը Հին Արևելքի տարբեր երկրներում

անուններ ունեին ն՝ ամիսները, ն՝ օրերը, ն՝ օրվա 24 ժամերը:

Քուն Հայոց տոմարը սկզբնավորվել է Ք. ա. 2492 թվականի օգոստոսի 11-ին: Ըստ ավանդության՝ դա այն օրն էր, երբ Հայկը հաղթեց բռնակալ Բելին:

Հայոց օրացույցը բարեփոխվել և ճշգրտվել է Արտաշես I-ի օրոք:

Այլ գիտություններ: Հին Հայաստանում զարգացած էին նաև գիտության այլ ուղղությունները: Հիշենք, որ ըստ հույն պատմիչ Քսենոփոնի՝ Տիգրան Երվանդյանն աշակերտել էր մի փիլիսոփայի, և ինքն էլ հայտնի էր իր իմաստությամբ ու տաղանդով:

Արտաշես I-ի որդի Վրույրին Մովսես Խորենացին հիշատակում է իբրև «այր իմաստուն և բանաստեղծ», սակայն չի նշում նրա ստեղծագործությունների մասին:

Ք. ա. I դարում Լուկուլլոսի արշավանքի ժամանակ Հայաստանից Հռոմ գերի է տարվում գիտնական և հոետոր **Տիրան Հայկագնը:** Նա «*իր գիտնականության շնորհիվ մեծ հարգանքի արժանացավ*» Հռոմում, դարձավ Ցիցերոնի (Կիկերոնի) մտերիմներից մեկը և ղեկավարեց նրա հիմնածքերականության և ճարտասանության դպրոցը:



Արևի ժամացույց Զվարթնոցից: Ժամացույցների այս տեսակն առաջացել է դեռևս նախաքրիստոնեական ժամանակներում:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Ո՞ր ժամանակաշրջանից են մեզ հասել պատմագիտական բնույթ ունեցող առաջին արձանագրությունները:
2. Ըստ Մովսես Խորենացու՝ որտե՞ղ է գոյություն ունեցել մեհենական պատմագրության դիվան (արխիվ): Ովքե՞ր են ի մի բերել մեհենական պատմությունները:
3. Ովքե՞ր են աշխատություններ գրել Տիգրան Մեծի մասին: Ի՞նչ գիտեք Արտավազդ II-ի ստեղծագործությունների մասին: Ո՞ւմ մասին է «Հյուսումն Պիտոյից» երկը:
4. Հին Հայաստանում քանի՞ տեսակի թվաբանական համակարգեր են գործածվել: Ներկայացրե՞ք դրանք:
5. Ներկայացրե՞ք հայկական արեգակնային օրացույցը:
6. Ե՞րբ է սկզբնավորվել Բուն Հայոց տոմարը: Ո՞ր իրադարձությունից է սկսվում այն: Հայոց բուն ո՞ր թվականն է այս տարին:
7. Ո՞վ էր Տիրան Հայկազնը. պատմե՞ք նրա մասին:

ՆՈՐ ՀԱՍԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Մեհենական պատմություններ, Մար Աբաս Կատինա, Օղյումպ քուրմ, «Հյուսումն Պիտոյից», արեգակնային օրացույց, տիեզերագիտություն, հոնտոր, Տիրան Հայկազն, «այր իմաստուն և քանաստեղծ»



Ոսկյա կախազարդ՝
հաղթանակի դիցուհու
պատկերով,
Սիսիան, Բ. ա. I դ.



Կանաչի ոսկե ապարանջան
և ականջօղեր
Բ. ա. I դարի Հայաստանի
հնավայրերից

Տեսարան Տուշպա-Վանի
բերդից

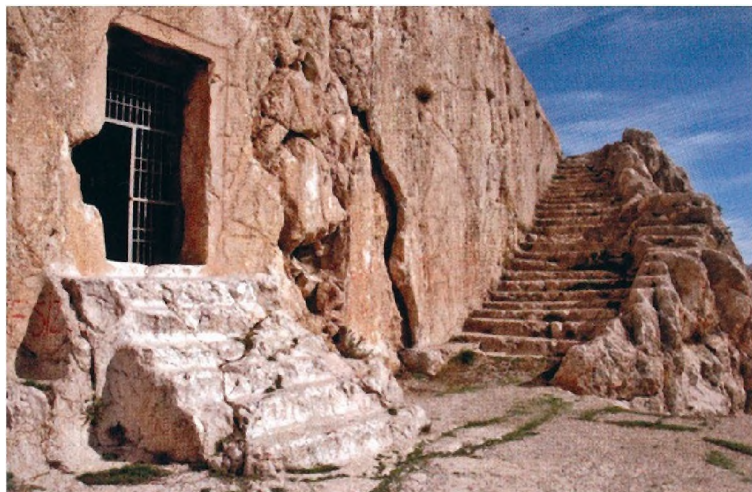
§ 38. ԱՐՎԵՍԸ

Ճարտարապետությունը: Նախնադարի բաժնում մենք արդեն ծանոթացել ենք համաշխարհային ճարտարապետության առաջին հուշարձաններին: Դրանք ստեղծվել են Հայկական լեռնաշխարհի հարավում և Միջագետքի հյուսիսում:

Բ. ա. III դարից Հայաստանում սկսվում է հունականության (հելլենիզմ) ժամանակաշրջանը: Այս շրջանում հայկական և հունական մշակույթների համադրումը, փոխադարձ ներթափանցումը ապահովեց հասարակական կյանքի բուռն վերելքը:

Կառուցվեցին մեծ թվով նոր քաղաքներ ու ամրոցներ (Սամոսատ, Արշամաշատ, Երվանդաշատ, Բագարան, Արտաշատ, Տիգրանակերտ, Վաղարշապատ և այլն), պալատներ, տաճարներ, դամբարաններ, հասարակական և այլ շինություններ: Պահպանված պաշտամունքային կառույցներից հատկապես աչքի են ընկնում **Նեմրուժ լեռան սրբավայրը, Գառնիի տաճարը, Հին Արտաշատի շինությունները** և այլն:

Քանդակագործությունը: Կոմնազենեի Նեմրուժ լեռան սրբավայրում քանդակված են





Կոնազենեի
թագավորության մեծ
սրբավայր Նեմրուֆի
արևելյան հարթակը,
Ք. ա. I դ.
Կառուցող՝ Անտիոքոս I
Երվանդակյան

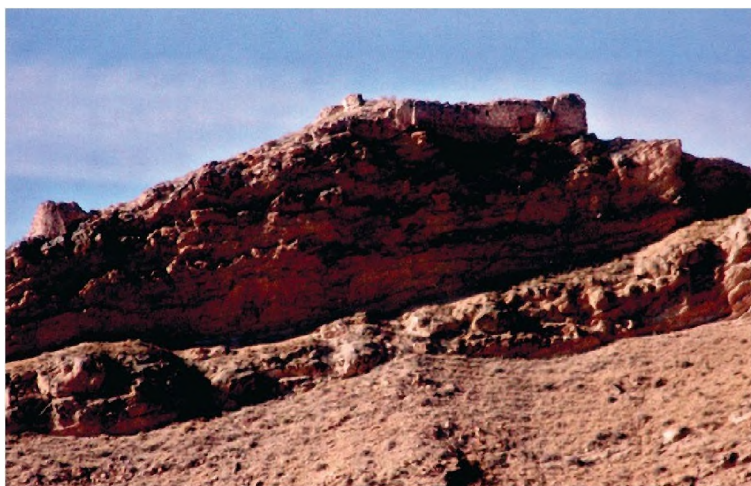
աստվածների 8–9 մետրանոց արձաններ, **սրբավայրը կառուցող Անտիոքոս I Երվանդունու** և նրա նախնիների պատկերաքանդակներ: Կան նաև թագավորության զինանշանները՝ առյուծ և արծիվ:

Իրենց բարձր արվեստով առանձնանում են Աստղիկ դիցուհու արձանը՝ գտնված Արտաշատից, մոր և մանկան արձանիկը՝ Արմավիրից, *Անահիտ դիցուհու բրոնզաձույլ արձանի գլուխը*՝ Արևմտյան Հայաստանից: *Վերջինս այժմ պահվում է Բրիտանական թանգարանում (Լոնդոն):*

Արքայական շատ դրամներ արվեստի իսկական գործեր են հիշեցնում: Հատկապես առանձնանում են Տիգրան Մեծի և Արտավազդ II–ի դրամ-



Անահիտ մայր դիցուհու
բրոնզաձույլ արձանի գլուխը
Փոքր Հայքից



Երվանդաշատի միջնաբերդի
ավերակները

Վանի թագավորության բրոնզե պատկերաքանդակ, ծխական տեսարանում ներկայացված են երաժիշտներ ու դերասաններ:



ները: Դրանց վրա արքաների անուններից և տիտղոսներից բացի՝ պատկերված են աստվածներ, կենդանիներ և այլն:

Երաժշտությունը: Հին Հայաստանի երաժշտական մշակույթի մասին պատկերացում են տալիս հնագիտական իրերի վրա եղած պատկերները: Դրանց մեջ կան լարային, փողային, հարվածային գործիքներ:



Երաժիշտ կնոջ քանդակ՝ Էրեբունիից գտնված արծաթե գավաթի վրա, Ք. ա. VI–V դդ.

Թատրոնը: Թատրոնը Հայաստանում սկզբնավորվել է դեռևս վաղնջական ժամանակներում: Մովսես Խորենացին տեղեկացնում է, որ հայկական հնագույն ասքերը մատուցվում էին բեմականացումների՝ ցուցքերի ու պարերի միջոցով:

Հելլենիզմի դարաշրջանում Հայաստանում **հունալեզու թատրոններ** են գործել վերնախավի համար: Նման **թատրոններ կային Արտաշատում և Տիգրանակերտում**: Դրանցում բեմականացվում էին ինչպես հույն, այնպես էլ հայ հեղինակների գործերը:

Թատերական կյանքի բացառիկ վկայություն է Բակուր արքայի (160–ական թթ.) արձաթյա թասը: Այն հարուստ ձևավորված է թատերական տեսարաններով:

ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ

1. Նախորդ դասերից վերհիշե՛ք հնագույն շրջանում հայկական ճարտարապետության մասին ձեր ունեցած գիտելիքները:
2. Ի՞նչ է հունականությունը (հելլենիզմ): Ե՞րբ է այն սկսվել. վերհիշե՛ք նաև «Համաշխարհային պատմությունից» ձեր սովորածը:
3. Ի՞նչ նշանավոր քաղաքներ ու հուշարձաններ են ստեղծվել Հայաստանում հելլենիստական ժամանակաշրջանում:
4. Նախաքրիստոնեական Հայաստանում ստեղծված բարձրարվեստ քանդակագործական ի՞նչ նմուշներ գիտեք:
5. Ի՞նչ գիտեք Հին Հայաստանի երաժշտական մշակույթի մասին:
6. Քանի՞ տեսակի թատրոն կար Հին Հայաստանում: Ներկայացրե՛ք դրանք:

ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔ

Կազմե՛ք և լրացրե՛ք Հին Հայաստանի մշակույթին վերաբերող գծապատկեր՝ նշելով քնագավառները, ստեղծագործությունները կամ նմուշները:

ՆՈՐ ՀԱՍԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆՈՒՆՆԵՐ

Ճարտարապետություն, դամբարան, հունականություն, Նեմրութի սրբավայր, բարձրաքանդակներ

II ԲԱԺՆԻ ԱՄՓՈՓՈՒՄ

1. Ք. ա. IX դարում առաջացավ համահայկական առաջին թագավորությունը: Հաջորդ դարում այն դարձավ Առաջավոր Ասիայի հզորագույն պետությունը: Այն կարևորագույն դեր է խաղացել Հայաստանի պատմության մեջ:
 - *Ինչ անուններով է հայտնի համահայկական առաջին թագավորությունը: Թվարկե՞ք նրա հզոր արքաներին, ինչո՞վ են նրանք նշանավոր: Ձեր կարծիքով ո՞րն էր դրա անկման գլխավոր պատճառը:*

2. Ք. ա. VII դարի վերջին Հայաստանում սկզբնավորվեց երկրորդ համահայկական պետությունը, որը հայտնի է Հայկագուն–Երվանդականների թագավորություն անունով: Այն գոյություն ունեցավ մինչև Ք. ա. III դարի վերջը:
 - *Ո՞վ է նրա հիմնադիր արքան, իսկ ո՞վ է նրա անվանադիր արքան: Ինչպե՞ս է բնութագրել Տիգրան Երվանդյանին Մ. Խորենացին:*
 - *Ո՞ր տերության կազմում, ինչ կարգավիճակով և որքան ժամանակ է եղել Հայաստանը Երվանդունիների օրոք:*
 - *Պատմական ո՞ր իրադարձությունից հետո վերականգնվեցին Մեծ Հայքի և Փոքր Հայքի թագավորությունները:*

3. Ք. ա. II դարում Հայաստանում հաստատվում է նոր թագավորական հարստություն: Այս հարստության հիմնադիրը միավորեց Մեծ Հայքի հողերը, ամրապնդեց Հայոց թագավորությունը, բարձրացրեց նրա միջազգային հեղինակությունը:
 - *Ո՞ր արքայատոհմի մասին է խոսքը: Ո՞ր ճակատամարտից հետո հիմնադրվեց համահայկական երրորդ թագավորությունը: Ո՞վ սկսեց հայկական հողերի միավորումը:*

- Պետությունը հզորացնելու նպատակով ինչ բարեփոխումներ իրականացրեց նա: Վերհանելք այդ բարեփոխումների նշանակությունը: Ինչ պատվանուններով է նա հայտնի:

4. Ք. ա. I դարի առաջին կեսը հայոց պատմության ամենափառապանծ շրջանն է: Դա կապված է Տիգրան Մեծի գործունեության հետ: Նա ստեղծեց աշխարհակալ տերություն, որը խոր հետք է թողել Հին աշխարհի պատմության մեջ:

- Ներկայացրե՛ք Տիգրան Մեծի աշխարհակալ տերության ստեղծման նախադրյալները: Քարտեզի վրա ցոյց տվե՛ք նրա տերության սահմանները, նորակառույց մայրաքաղաքը: Ճիշտ վարվեց արդյոք Տիգրան Մեծը՝ կնքելով Արտաշատի հայ-հռոմեական պայմանագիրը:
- Վերհանելք Տիգրան Մեծի կերպարը:

5. Տիգրան Մեծից հետո Հայաստանում շարունակում էր իշխել Արտաշեսյան արքայատոհմը: Առաջավոր Ասիայում իշխանության համար մրցակցություն էր ծավալվել ժամանակի երեք մեծ պետությունների միջև: Այդ պայքարի հետևանքով Արտաշեսյան արքայատոհմը անկում ապրեց:

- Ո՞վ հաջորդեց Տիգրան Մեծին, ինչո՞վ է նա հայտնի: Փորձե՛ք պարզաբանել Արտաշեսյան արքայատոհմի անկման պատճառները:

6. I դարի առաջին կեսին Հայաստանում գահակալական պայքար էր ծավալվել: Գահին մեկը մյուսին հաջորդում էին դրածո թագավորները: Ի վերջո՝ հայ նախարարական դասի և ժողովրդի համաձայնությամբ հայոց գահին բազմեցին պարթև Արշակունիների ներկայացուցիչները:

- Ո՞ր տերություններն էին միջամտում հայոց գահի համար պայքարին: Արշակունիների գահակալությունը ե՞րբ դարձավ ժառանգական: III դարի սկզբներին ինչո՞ւ սրվեցին հայ-պարսկական հարաբերությունները: Նույն դարավերջին ինչո՞վ ավարտվեց ռազմաքաղաքական պայքարը մեր տարածաշրջանում: Տրդատ III-ը ե՞րբ վերջնականապես հաստատվեց հայոց գահին:

7. I դարում Պաղեստինում հիմնադրվեց համաշխարհային միաստվածային նոր կրոն՝ քրիստոնեությունը: Այն աստիճանաբար տարածվեց, և քրիստոնեական համայնքներ ու եկեղեցիներ հիմնվեցին Հայաստանում:

- *Վերհիշե՛ք քրիստոնեության տարածման ընթացքը Հայաստանում: Ուրե՛ք էին Հայ առաքելական եկեղեցու հիմնադիրները: Ներկայացրե՛ք Գրիգոր Լուսավորչի գործունեությունը:*

8. Համահայկական թագավորությունները նոր փուլ արձանագրեցին հայոց պետականության զարգացման գործում: Նրանք ունեին միանման պետական կառավարման համակարգ: Անցումը համադաշնությունից կենտրոնացված պետության տեղի ունեցավ Վանի թագավորության օրոք և որոշակի փոփոխություններով պահպանվեց մինչև Հայոց պատմության հին շրջանի ավարտը:

- *Վանի ռ՞ր թագավորը ստեղծեց կենտրոնացված պետության կառավարման համակարգ: Գծագրի տեսքով ներկայացրե՛ք Հին Հայաստանի պետական կառավարման համակարգը:*
- *Ի՞նչ դեր էր խաղում հայոց քանակը: Թվարկե՛ք հայոց քանակի տարած փառավոր հաղթանակներից մի քանիսը:*

9. Հայաստանի բնական պայմանները նպաստավոր են եղել տնտեսության զարգացման համար: Հողագործության զարգացման նպատակով կառուցվել են ոռոգման համակարգեր: Հաստատվել էին տնտեսական սերտ կապեր հարևան և հեռավոր երկրների հետ:

- *Տնտեսության ռ՞ր ճյուղերն էին զարգացած Հին Հայաստանում: Հիմնականում ռ՞ր երկրների հետ էին առևտուր անում: Նշանավոր ի՞նչ ջրանցքներ են կառուցվել:*

10. Հին Հայաստանի հասարակությունը համահայկական թագավորությունների օրոք ձեռք բերեց որոշակի սոցիալական կառուցվածք: Հատկապես հեղինակավոր ժամանակաշրջանում հիմնվեցին բազմաթիվ նոր քաղաքներ, ավելացավ քաղաքային բնակչության թիվը:

- *Գծապատկերի տեսքով ներկայացրե՛ք հին հայկական հասարակության սոցիալական կառուցվածքը: Աղյուսակի տեսքով ներկայացրե՛ք հիմնադրված քաղաքները, ո՞ւմ օրոք և ե՞րբ են կառուցվել: Ներկայացրե՛ք գյուղական համայնքի բնութագիրը: Ո՞ր խավն էր կազմում հիմնական աշխատող ուժը Հին Հայաստանում:*
11. Հին Հայաստանում բարձր զարգացման էր հասել մշակույթը: Ստեղծվել են ազգային և համամարդկային նշանակության արժեքներ: Զարգացած էին գիտությունը, գիրն ու գրականությունը, ժողովրդական բանահյուսությունը, արվեստի տարբեր ճյուղերը՝ ճարտարապետությունը, քանդակագործությունը, թատրոնը, երաժշտությունը:
- *Հնագույն շրջանից մշակույթի ինչ նմուշներ են մեզ հասել: Թվարկե՛ք ձեզ հայտնի առասպելները: Գծապատկերի տեսքով ներկայացրե՛ք հելլենիզմի շրջանի հայկական դիցարանը: Գրային ինչ համակարգեր են օգտագործվել Հին Հայաստանում: Գիտության ո՞ր ճյուղերն էին զարգացած:*

ԽՈՐՀՈՒՐԴ Է ՏՐՎՈՒՄ ՕԳՏՎԵԼ ՆԱԵՎ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ ՆՅՈՒԹԵՐ ՊԱՐՈՒՆԱԿՈՂ ՀԱՄԱՑԱՆՑԱՅԻՆ ՀԵՏԵՎՅԱԼ ԿԱՅՔԷԶԵՐԻՑ.

armhistory.ru/

www.findarmenia.com/arm/history/

hy.wikipedia.org/wiki/

freebooks.do.am

armenianhouse.org/armenian-history-am.html

dasatu.ru

giteliq.am

www.encyclopedia.am

www.e-armenians.com

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀԱՍԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԵՎ ԵԶՐԵՐԻ (ՏԵՐՄԻՆՆԵՐԻ) ԲԱՌԱՐԱՆ

Աշխարհագր — Պատերազմի ժամանակ ժողովրդից հավաքագրվող զորքը:

Բանական մարդ — Ժամանակակից մարդ. երկրագնդի վրա հանդես է եկել 35–40 հազար տարի առաջ:

Դիցարան — Տվյալ պետության մեջ պաշտվող աստվածների համախումբը:

Զորանամակ — Արտաշեսյանների և Արշակունիների ժամանակաշրջանի հայոց զինուժի և ըստ դրա՝ նախարարների դասակարգման մասին հրովարտակ:

Զրադաշտականություն — Պարսկաստանի պետական կրոնը մինչև մահմեդականության ընդունումը: Հիմնադիրը Զրադաշտն էր:

«Ժամանակ անիշխանության» — 260–280–ական թվականներին Մեծ Հայքում տիրող իրավիճակի պատկերավոր անվանումը Մ. Խորենացու կողմից. Հայոց գահին այդ շրջանում նստել են պարսից դրածոներ՝ Սասանյանների թագաժառանգներից:

Համահայկական առաջին թագավորություն — Վանի թագավորությունը (Ք. ա. IX–VII դարեր):

Համահայկական երկրորդ թագավորություն — Հայկազունի Երվանդականների թագավորությունը (Ք. ա. VII–VI և Ք. ա. IV–III դարեր):

Համահայկական երրորդ թագավորություն — Մեծ Հայքի Արտաշեսյան թագավորությունը (Ք. ա. 189 — Ք. հ. 1 թթ.):

Հելլենիզմ — Բառացի՝ հունականություն. Արևելքի երկրներում Ալեքսանդր Մակեդոնացու արշավանքներից հետո սկսված նոր դարաշրջանի անվանումը: Տեղի ունեցավ տեղական ժողովուրդների մշակույթի և հունական մշակույթի համադրում: Հայաստանում այն տևել է շուրջ վեց հարյուր տարի՝ Ք. ա. III դարից մինչև Ք. հ. III դարի վերջը:

Մարդկային հոտ — Նախնադարյան մարդկանց անկայուն խմբերի անվանումը:

Նախնադար — Մարդկության պատմության առաջին և ամենաերկարատև ժամանակաշրջանը: Հայաստանի տարածքում այն սկսվել է քարի դարից և տևել մինչև բրոնզի դարի սկիզբը:

«Նեոլիթյան հեղափոխություն» — Նոր քարի դարում մարդկանց կյանքում տեղի ունեցած մեծ փոփոխությունների ամբողջությունը. անցում կատարվեց յուրացնող տնտեսությունից արտադրող տնտեսության, սկիզբ առավ առևտուրը, ստեղծվեցին կայուն բնակավայրեր և այլն:

Պատմության պարբերացում — Պատմության բաժանումը որոշակի ժամանակաշրջանների և փուլերի:

Սատրապություն — Աքեմենյան Պարսկաստանում մեծ վարչական միավորի անվանումը:

Ստրատեգոս — Վարչական միավորների կառավարիչներ Արտաշեսյանների օրոք:

Տոհմական համայնք — Միասին ապրող և աշխատող արյունակից ազգականներից կազմված համայնք. այն կայուն էր և ավելի մեծ, քան մարդկային հոտը:

Ցեղ — Մի քանի ազգակից տոհմերից կազմված միավորում, որի անդամներն ունեին միասնական լեզու, ընդհանուր հավատալիքներ և սովորույթներ:

Ցեղային միություն — Ազգակից և հարևան ցեղերի միավորում:

ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

- Մոտ 2 մլն տարի առաջ – մոտ Ք. ա. XII հազարամյակ** — Հին քարի դարը (պալեոլիթ) Հայաստանի տարածքում
- Մոտ Ք. ա. XII–X հազարամյակներ** — Միջին քարի դար (մեզոլիթ)
- Ք. ա. X–VI հազարամյակի կեսեր** — Նոր քարի դար (նեոլիթ)
- Ք. ա. VI հազարամյակի կեսերից – V հազարամյակի վերջը** — Պղնձի-քարի դար (էնեոլիթ)
- Ք. ա. IV–III հազարամյակներ** — Բրոնզի դար
- Ք. ա. XXVIII–XXVII դդ.** — Հայկական լեռնաշխարհի առաջին վաղ պետական կազմավորման՝ Արատտայի մասին հիշատակությունները
- Ք. ա. XV–XIII դդ.** — Հայասա թագավորությունը
- Ք. ա. XIII–IX դդ.** — Նաիրի երկրի մասին հիշատակությունները ասորեստանյան արձանագրություններում
- Ք. ա. 859 թ.** — Հայկազունիների Արարատյան թագավորության (Ուրարտու) արքա Արամի անվան հիշատակությունը ասորեստանյան արձանագրություններում
- Ք. ա. մոտ 835–825 թթ.** — Սարդուրի I-ի գահակալումը
- Ք. ա. մոտ 830–ական թթ. վերջ** — Տուշպա (Տոսպ, Վան) մայրաքաղաքի հիմնադրումը
- Ք. ա. մոտ 810–786 թթ.** — Մենուայի գահակալումը
- Ք. ա. 786–764 թթ.** — Արգիշտի I-ի գահակալումը
- Ք. ա. 782 թ.** — Էրեբունի ամրոցի հիմնադրումը
- Ք. ա. 776 թ.** — Արգիշտիխինիլի քաղաք-ամրոցի հիմնադրումը
- Ք. ա. 764–735 թթ.** — Սարդուրի II-ի գահակալումը
- Ք. ա. 685–645 թթ.** — Ռուսա II-ի գահակալումը
- Ք. ա. 612 թ.** — Պարոյրի գլխավորությամբ Հայկազունների թագավորության վերականգնումը
- Ք. ա. 570–525 թթ.** — Տիգրան I Երվանդյանի գահակալումը
- Ք. ա. 331 թ.** — Գավգամելայի ձակատամարտը և Հայաստանի անկախության վերականգնումը
- Ք. ա. մոտ 260–240 թթ.** — Շամ (Սամոս) Երվանդականի գահակալումը
- Ք. ա. մոտ 220–201 թթ.** — Երվանդ IV-ի գահակալումը
- Ք. ա. 201 թ.** — Մեծ Հայքում Երվանդական ճյուղի իշխանության ավարտը
- Ք. ա. 190 թ.** — Մագնեսիայի ձակատամարտը
- Ք. ա. 189–163 թթ.** — Մեծ Հայքի, Փոքր Հայքի, Ծոփքի և Կոմմագենեի անկախացումը
- Ք. ա. 189–մոտ 160 թթ.** — Արտաշես I-ի գահակալումը
- Ք. ա. 185 թ.** — Արտաշատ մայրաքաղաքի հիմնադրումը

- Ք. ա. 160–115 թթ.** — Արտավազդ I-ի գահակալումը
Ք. ա. 95–55 թթ. — Տիգրան Մեծի գահակալումը
Ք. ա. 94 թ. — Ծովքի միացումը Մեծ Հայքին
Ք. ա. 94 թ. — Հայ-պոնտական դաշինքի կնքումը
Ք. ա. 87 թ. — Հայ-պարթևական հաշտության պայմանագրի կնքումը
Ք. ա. 84 թ. — Տիգրան Մեծի բազմելը Սելևկյանների գահին
Ք. ա. 80–70-ական թթ. — Տիգրանակերտի կառուցումը
Ք. ա. 69–66 թթ. — Հայ-հռոմեական պատերազմը
Ք. ա. 69 թ. հոկտեմբեր — Տիգրանակերտի ձակատամարտը
Ք. ա. 68 թ. — Արածանիի ձակատամարտը
Ք. ա. 66 թ. — Արտաշատի հայ-հռոմեական պայմանագրի կնքումը
Ք. ա. 55–34 թթ. — Արտավազդ II-ի գահակալումը
Ք. ա. 53 թ. — Խառանի ձակատամարտը
Ք. ա. 30–20 թթ. — Արտաշես II-ի գահակալումը
Ք. ա. 20–8 թթ. — Տիգրան III-ի գահակալումը
Ք. ա. 8–5 թթ. — Տիգրան IV-ի գահակալումը
Ք. ա. 2–1 թթ. — Տիգրան IV-ի և Էրատոյի գահակալումը
1 թ. — Արտաշեսյան թագավորության ավարտը
18–34 թթ. — Ջենոն-Արտաշեսի գահակալումը
54–64 թթ. — Հայ-պարթևա-հռոմեական տասնամյա պատերազմը
62 թ. գարուն — Հռանդեսյի ձակատամարտը
65 թ. — Տրդատի մեկնումը Հռոմ
66–88 թթ. — Տրդատ I-ի գահակալումը
88–110 թթ. — Սանատրուկի գահակալումը
117–140 թթ. — Վաղարշ I-ի գահակալումը. Վաղարշապատ մայրաքաղաքի կա-
 ուցումը
185–198 թթ. — Վաղարշ II-ի գահակալումը
198–215 թթ. — Խոսրով I-ի գահակալումը
216–252 թթ. — Տրդատ II-ի գահակալումը
287–330 թթ. — Տրդատ III-ի գահակալումը
298 թ. — Մծբինի 40-ամյա խաղաղության պայմանագրի կնքումը

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ	3
--------------------	---

ԲԱԺԻՆ I. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՀՆԱԳՈՒՅՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

ԳԼՈՒԽ I. ՀԱՅՈՑ ՀԱՅՐԵՆԻՔԸ

§ 1. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀԸ՝ ՀԱՅԵՐԻ ՀԱՅՐԵՆԻՔ	6
§ 2. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀԻ ԼՃԵՐԸ, ԳԵՏԵՐԸ ԵՎ ԲՆԱԿԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ	11
§ 3. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏՄԱՎԱՐՉԱԿԱՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄՆԵՐԸ	14

ԳԼՈՒԽ II. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀԸ ՈՐՊԵՍ ՄԱՐԴԿՈՒԹՅԱՆ ՀՆԱԳՈՒՅՆ ԲՆՕՐՐԱՆ

§ 4. ՆԱԽՆԱԴԱՐԻ ՊԱՐԲԵՐԱՑՈՒՄՆ ՈՒ ՎԱՂ ՓՈՒԼԵՐԸ	17
§ 5. ՆԱԽՆԱԴԱՐՅԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏԱՐԱԾՔՈՒՄ	21
§ 6. ՆԱԽՆԱԴԱՐՅԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ԱՆԿՈՒՄԸ: ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋԱՑՈՒՄԸ	25

ԳԼՈՒԽ III. ՎԱՂ ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ

§ 7. ՀԱՅԵՐԻ ԾԱԳՈՒՄԸ	29
§ 8. ՎԱՂ ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏԱՐԱԾՔՈՒՄ I ԲԱԺՆԻ ԱՄՓՈՓՈՒՄ	34
	38

ԲԱԺԻՆ II. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՀԻՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

ԳԼՈՒԽ IV. ՎԱՆԻ ՀԱՄԱՀԱՅԿԱԿԱՆ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ (ՆԱԽՐԻ, ԲԻԱՅՆԻԼԻ, ՈՒՐԱՐՏՈՒ, ԱՐԱՐԱՏ)

§ 9. ՎԱՆԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԴՐՈՒՄԸ	42
§ 10. ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՀԶՈՐԱՑՈՒՄԸ	46
§ 11. ՎԱՆԻ ԱՇԽԱՐՀԱԿԱԼ ՏԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ	50
§ 12. ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՊԱՅՔԱՐՆ ԱՐՏԱՔԻՆ ՈՒԺԵՐԻ ԴԵՄ	54
§ 13. ՀԱՄԱՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԱՆԿՈՒՄԸ	57

ԳԼՈՒԽ V. ՀԱՅԿԱԶՈՒՆ-ԵՐՎԱՆԴԱԿԱՆՆԵՐԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

§ 14. ՀԱՅԿԱԶՈՒՆՆԵՐԻ ՆՈՐ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ Ք. Ա. VII-VI ԴԱՐԵՐՈՒՄ	60
---	----

§ 15. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԱՔԵՄԵՆՅԱՆ ՏԵՐՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄՈՒՄ	64
§ 16. ՀԱՅԿԱԶՈՒՆ–ԵՐՎԱՆԴԱԿԱՆՆԵՐԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԿԱՆԳՆՈՒՄԸ	68
§ 17. ՀԱՅՈՑ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ Ք. Ա. III ԴԱՐՈՒՄ	73

ԳԼՈՒԽ VI. ՄԵԾ ՀԱՅՔԻ ԱՐՏԱՇԵՍՅԱՆ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

§ 18. ԱՐՏԱՇԵՍՅԱՆ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄԸ	76
§ 19. ԱՐՏԱՇԵՍ Ի-Ի ԲԱՐԵՆՈՐՈԳՈՒՄՆԵՐԸ	81

ԳԼՈՒԽ VII. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ՝ ԱՇԽԱՐՀԱԿԱԼ ՏԵՐՈՒԹՅՈՒՆ

§ 20. ՏԻԳՐԱՆ II-Ի ԳԱՀԱԿԱԼՈՒՄԸ	85
§ 21. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԱԿԱԼՈՒԹՅԱՆ ՍՏԵՂԾՈՒՄԸ	88
§ 22. ՏԻԳՐԱՆ ՄԵԾԻ ՏԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ	94
§ 23. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՀՌՈՄԻ ԴԵՄ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ	98
§ 24. ՄԵԾ ՀԱՅՔԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆ ԱՐՏԱՎԱԶԴ II-Ի ՕՐՈՒՔ	101
§ 25. ԱՐՏԱՇԵՍՅԱՆ ՎԵՐՋԻՆ ԳԱՀԱԿԱԼՆԵՐԸ	105

ԳԼՈՒԽ VIII. ՄԵԾ ՀԱՅՔԻ ԱՐՇԱԿՈՒՆՅԱՑ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ I-III ԴԱՐԵՐՈՒՄ

§ 26. ՀԱՅՈՑ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՆՑՈՒՄԱՅԻՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ	109
§ 27. ՏՐԴԱՏ I-Ի ԳԱՀԱԿԱԼՈՒՄԸ	114
§ 28. ՄԵԾ ՀԱՅՔԸ I ԴԱՐԻ ՎԵՐՋԻՑ ՄԻՆՉԵՎ III ԴԱՐԻ ԿԵՍԵՐԸ	119
§ 29. ՏՐԴԱՏ III-Ը՝ ՄԵԾ ՀԱՅՔԻ ԹԱԳԱՎՈՐ	122

ԳԼՈՒԽ IX. ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱՐԳԸ, ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԸ

§ 30. ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ	127
§ 31. ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲԱՆԱԿԸ	131
§ 32. ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ	135
§ 33. ԲՆԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆԸ, ՔԱՂԱՔՆԵՐԸ ԵՎ ԳՅՈՒՂԱԿԱՆ ՀԱՄԱՅՆՔԸ	139

ԳԼՈՒԽ X. ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ

§ 34. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՌԱՍՊԵԼՆԵՐԸ ԵՎ ՎԻՊԵՐԳԵՐԸ	143
§ 35. ՀԱՅՈՑ ՆԱԽԱՔՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆ ՀԱՎԱՏՔԸ	148
§ 36. ԳՐԱՎՈՐ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ	152
§ 37. ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆԸ	156

§ 38. ԱՐՎԵՍՏԸ	160
II ԲԱԺՆԻ ԱՄՓՈՓՈՒՄ	164
ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀԱՍԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԵՎ ԵԶՐԵՐԻ (ՏԵՐՄԻՆՆԵՐԻ) ԲԱՌԱՐԱՆ	168
ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ	170

ԱՇՈՏ ԱՂԱՍՈՒ ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ, ԱՐՏԱԿ ԵՐՁԱՆԻԿԻ ՄՈՎՍԻՍՅԱՆ,
ԷԴՈՒԱՐԴ ԼԻՊԱՐԻՏԻ ԴԱՆԻԵԼՅԱՆ

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

6-ՐԴ ԴԱՍԱՐԱՆ

Դասագիրք հանրակրթական հիմնական դպրոցի համար

А. А. МЕЛКОНЯН, А. Е. МОВСИСЯН, Э. Л. ДАНИЕЛЯН

ИСТОРИЯ АРМЕНИИ

6-ОЙ КЛАСС

Учебник для общеобразовательной основной школы
(на армянском языке)

Издательство «Зангак», Ереван, 2018

Հրատարակչության տնօրեն՝
Համակարգչային ձևավորումը՝
Քարտեզների համակարգչային մշակումը՝
Սրբագրիչ՝

Էմին Մկրտչյան
Արևիկ Հակոբյանի
Գրիգոր Բեգլարյանի
Գրիգորի Հարությունյանի
Լուսինե Դավթյան

Հեղինակային բոլոր իրավունքները պաշտպանված են:
Դասագրքում օգտագործված են լուսանկարներ Աշոտ Մելքոնյանի, Արտակ Մովսիսյանի,
Սամվել Կարապետյանի և «Ջանգալ» հրատարակչության արխիվներից:

ISBN 978-9939-68-191-7

Տպագրությունը՝ օֆսեթ: Չափսը՝ 70x100/16: Թուղթը՝ օֆսեթ: Ծավալը՝ 11 տպ. մամուլ
Տառատեսակը՝ «GHEA Mashtots»: Տպաքանակը՝ 18 763: Պատվեր՝ 03/Հ-17

«ԶԱՆԳԱԿ» ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ

ՀՀ, 0051, Երևան, Կոմիտասի պող. 49/2, հեռ.՝ (+37410) 23 25 28

Էլ. փոստ՝ info@zangak.am, էլ. կայքեր՝ www.zangak.am, www.book.am

Ֆեյսբուքյան կայքէջ՝ www.facebook.com/zangak

